

ZEMLJOPIS

trojedne kraljevine.

Od

Věnceslava Zaboja Mařika.
učitelja na uzornoj glavnoj učioni u Zagrebu.

Sa zemljovidom trojedne kraljevine.

Drugo izpravljeno i povećano izdanje.

U ZAGREBU 1866.
Nakladom Lavoslava Hartmána.

više pogrěšakah izpravio i meni poslao. Iskrena mu hvala, kao i svoj onoj gospodi, koji su mi na ustmenu molbu pojedine česti „Zemljopisa“ izpravili.

U Zagrebu, 1. sěčnja 1866.

Pisac.

I. Hèrvatska i Slavonija.

1. Povèršina. — Medje. — Gore. — More, jezera, rěke i rudna vrěla. — Podnebje.

Povèršina. Dalmacija, Hèrvatska i Slavonija s hèrvatsko-slavonskom Krajinom sačinjavaju trojednu kraljevinu, koja zauzimlje 901, a s petrovaradinskom regimentom 955 četvornih miljah povèršine. Hèrvatska napose ima 168, Slavonija 172, Dalmacija 222 i vojnička Krajina 339, s petrovaradinskom regimentom 393 milje.

Medje. Na sěvernoj i sěvero-iztočnoj strani děli rěka Drava i Dunav Hèrvatsku i Slavoniju od Ugarske. Na zapadu medjaši Hèrvatska sa Štajerskom, Kranjskom i Istrom, na jugo-zapadu sa jadranskim morem, a na jugu sa Dalmacijom, turskom Hèrvatskom, Bosnom i Sèrbijom.

Hèrvatska i Slavonija graniče sa svih stranah sa narodi slavjanskimi, izuzam Magjare, koji stanuju u Ugarskoj. Pa i u onih krajevih Štajerske, s kojimi Hèrvatska medjaši, stanuju gotovo sami Slovenci, a isto tako i u Kranjskoj. Jezik Slovenacah tako naliči hèrvatskomu, da ga možemo s malimi iznimkami sasma razuměti. U Istri stanuju Hèrvati i Slovenci. — U Dalmaciji pako i turskoj Hèrvatskoj, u Bosni, Sèrbiji i tako zvanoj sèrbskoj Vojvodini — koja je sada dio Ugarske — govori se jedan te

isti jezik kao i kod nas, to jest hèrvatski, ili kako ga Sèrbi zovu sèrbski. Někoji zovu ovaj jezik jugoslavenskim. Bratja naša Sèrblji pišu tako zvanim ćirilskim, a svi ostali Slavjani u trojednoj kraljevini i njihovi slavjanski susědi služe se latinskim pismom.

Gore. *) Najviše razgranjene gore u Austriji su Alpe. Dvě grane ovih Alpah protežu se i u Hèrvatsku. Sěverno pogorje popunjuje preděl izmedju rěkah Drave i Save, južno pako prostire se izmedju Save i Kupe. Medju Dravom i Savom nalaze se pojedina pogorja: Kostelska gora proteže se od zapada prama sěveru; poglavita je glavica Kunagora blizu Pregrade, visoka 1655′. Od izvora Sutle do ulaza Drave u Hèrvatsku stere se Maceljgora; uz ovu hvata se Toplička gora, koju děli dolina Bednje od Ivančice i Kalničke gore. Ivančica gora stere se tja do izvora Lonje. Najviša joj glavica iznosi 3265′. Izmedju Krapine, Lonje i Save stere se Zagrebačka gora, koja ima 3185′ visoku glavicu, Slěme zvanu. Medju zagrebačkom, kostelskom i Ivančicom gorom širi se krasno naše Zagorje s plodnimi dolinami i vinorodnimi brěžuljci. Od vrělišta Lonje proteže se na iztok pogorje Kalničko a njegova je najviša glavica Kalnik (1980′).

Kalničkih gorah hvataju se pogorja Reka i Bilo, koje se steru varaždinskom krajinom. Ova pogorja pro-

---

*) Ovaj kao i slědeći odsěci izradjeni su na temelju knjige *„Statistički nacèrt trojedne kraljevine“*, što ju je napisao poznati naš strukovnjak g. dr. Petar Matković, professor na kr. višjoj realci u Zagrebu.

težu se pod imeni Cèrni Vèrh, Papuk, Běli Vèrh i Kèrndija u Slavoniju, sačinjavajuć granicu medju požežkom i věrovitičkom županijom.

U jugo-iztočnom kutu Hèrvatske od doljnje Lonje stere se pogorje Moslavinsko.

U srěmskoj županiji diže se Fruška gora, zasizuć i u petrovaradinsku regimentu. Podnožje ovoga pogorja obrubljuju dražestni i vinorodni brěžuljci, a u dolinah ima više znamenitih samostanah pravoslavnih.

Južna kosa izmedju Save i Kupe je iztočna okončina Gorjanacah, koja dolazi iz Kranjske, te se uz južni brěg Save proteže Žumberkom u Hèrvatsku. Njezin najviši dio u Hèrvatskoj zove se Okićke gore, kojih slěme je bukovom i hrastovom šumom, a nizine vinovom lozom bujno obraslo; najviša glavica je Plišivica (2410′).

Krašna gora. Medju Kupom i jadranskim morem stere se visočina sa stèrmimi, klisurastimi slěmeni, poznata pod imenom Krasa. Ove gore popunjuju zapadnu Hèrvatsku, gornju Krajinu (ogulinsku, otočku i ličku regimentu) i Dalmaciju. Kras se bitno razlikuje od ostalih Alpah tim, što je samo raztèrgana pusta kredovita visočina sa stèrmimi slěmeni, žlěbastimi, poput kakova lěvka po naravi izdubljenimi dolovi i podzemnimi špiljami sa ponikvami, u kojih tekuće vode izčezavaju, te se na drugom městu opet pomaljaju. Lěpo je gledati tekući potok, kako na jedan put pod zemljom izčezne, několiko miljah daleko pod zemljom teče, te se opet pomoli! U

vojničku krajinu ulazi visoki Kras sa dva uzporedna pogorja.

Iztočna glavna kosa proteže se od tubastoga Kleka (3807') do Plitvičkih jezerah u otočkoj regimenti pod imenom Velike i Male Kapele. Bělolazica, na granici medju provincijalnom Hèrvatskom i vojničkom Krajinom, je najviša glavica Velike Kapele, iznosi bo u visini 6000'. Nedaleko plitvičkih jezerah počima stèrma gora Plěšivica sa 5160' visokim vèrhuncem. Kao něki dio Kapele proteže se medju Koranom i Glinom šumom zaraslo pogorje Petrova gora, gdje se kopa željezo.

Zapadna kosa Krasa proteže se pod imenom Velebića uzduž jadranskoga mora. Ogranci su mu Senjsko Bilo, Vratnik i Malo Bilo.

Izim primorske klisurnate pustare i někih predělah kamenite Like, kraške su gore većom stranom šumom zarasle.

More i jezera. More, koje oplakuje sa jugo-zapada Hèrvatsku, zove se jadransko.

Obale naše domovine na jadranskom moru iznose 20 miljah u duljini. Jadransko more je dio sredozemnoga mora. Kad se sagradi željeznica iz Slavonije do jadranskoga mora, znatno će nam procvasti ne samo tèrgovina i obèrti, nego će se moći svi naši proizvodi laglje odpremati u dalnje krajeve.

Morska je voda slana i sinja, to jest tamno-zelena. Kad se morska voda vari, dok sva izhlapi, dobiva se iz nje sol.

More se neprestano giblje. Svakih 6 satih opade voda na morskih obalah tako znatno, da se može na někojih plitkih městih

po suhu hodati. Drugih 6 satih raste voda, dok zauzme prijašnji svoj položaj. Kad voda pada, zove se osěka, a kad raste, zove se plima.

U moru ima mnogo životinjah, naime ribah, polipah ili koraljah, morskih ježevah itd. itd., koje nemogu živiti u drugih tekućih vodah.

Osim mora, koje oplakuje jedan dio naše domovine, ima kod nas i jezerah, a ta su Plitvička jezera.

Plitvička su jezera u otočkoj regimenti sa iztočne strane Male Kapele. Leže u prekrasnoj okolici. Kad ih pogledaš s bèrda Metle na Maloj Kapeli, sèrce ti igra od milinja i dražesti. Ima ih 7, a tako su poredana, da se jedno iznad drugoga poněšto diže. Iz najgornjega teče voda u niže, iz ovoga opet u drugo, itd. Upravo čaroban je pogled, kad se srebropěna voda u milijunah bisernastih kapljicah kroz 3—7 hvatih visoke vodopade izlěva u niže jezero. Ovaj prizor najdivnijim se ukazuje měseca lipnja i sèrpnja, osobito kada je krasan dan. U svih tih jezerih ima dobrih pastèrvah. Ova se jezera izlěvaju u rěku Koranu.

Tko je voljan više toga čitati ob ovih jezerih, tomu preporučamo krasnu knjigu „Put na plitvička jezera“ što, ju napisa upravo majstorskim perom naš Tkalčević.

Najveće naše rěke su: Dunav, Sava, Drava i Kupa.

Dunav dolazi k nam iz Ugarske; vrělište mu je u Němačkoj. On děli jedan dio Slavonije od Ugarske.

Drava dolazi iz Štajerske, prima u se Bednju, Bistru, Karašicu i Vučicu. Po Dravi plove parobrodi tja do Legrada. U Dravi ima zlatnoga pěska,

iz kojega se čistjenjem dobiva zlato. Kod Legrada utiče **Mura** u Dravu, děleć Medjumurje — koje je do nedavna spadalo na Hèrvatsku — od Ugarske. Sada spada ovaj preděl opet na Ugarsku. Krasne i plodne nizine i ravnice na našoj obali Drave zovu se **Podravina**.

Sava ulazi u Hèrvatsku iz Kranjske, te ju proséca prama jugo-iztoku tja do ustja rěke Kupe. Odavle teče prama iztoku, děleć Slavoniju od Turske i Sèrbije. Ravnice na Savi zovu se **Posavina**, te su vèrlo bogate i plodne. Kod Zemuna utiče Sava u Dunav. Od Zemuna tja do Siska plove parobrodi Savom. — U Savu utiču s desne strane: **Kupa**, izvira izpod Hriba i Razlogah u rěčkoj županiji, prima izmedju ostalih **Koranu** sa **Mrěžnicom**, **Glinu** i **Odru**. Kupa izlěva se kod Siska u Savu. Njom brode od Karlovca do Siska vèrlo dugi i uzki splavi „**tambari**“ zvani, u kojih se vozi žito i druge plodine.

Una izvire u ličkih bèrdinah, sačinjavajuć svojim dolnjim tečajem medje prama Turskoj. Kod Jasenovca utiče Una u Savu.

S lěva prima Sava:

Lonju sa **Čazmom** i inimi manjimi pritoci. Ustje Lonje vèrlo je močvarno, pa se već mnogo godinah nastoji o tom, da se osuši **Lonjsko polje**, što ga Lonja poplavljuje. Kad se ovo jednom izvede, dobit će se mnogo krasne i plodovite zemlje.

Nadalje prima Sava s lěve strane **Strug**, **Orljavu** i **Bosut**.

Sve dosada navedene rěke utiču — kako je već rečeno — u Dunav. Osim ovih rěkah ima još i drugih dosta zanimivih potokah. Mi smo već prije spomenuli,

kako se kraške gore bitno razlikuju od ostalih gorah. Na Krasu ima mnogo potokah i potočićah, koji se gube pod zemljom. Kod někih ovih potokah je otvor, kojim voda pod zemlje utiče, dosta malen. Ako pako nastane velika i dugotrajna kiša, naraste potok, a voda nemože tako hitro pod zemlju odticati. Usled toga načini se jezero, koje dotle postoji na povèršju zemlje, dok sva voda odteče. Nigdě se nepojavlja toliko jezerah, koliko na Krasu.

Najveći dio kraških potokah i potočićah nalazi se zapadno od Kapele, te se valjda izlěvaju svi u jadransko more. Najznatniji su Lika i Gačka, koje se obě izgube pod zemljom. Kod sv. Juraja izvire nedaleko mora něka, několiko hvatih široka voda, o kojoj se misli, da je Gačka i Lika.

Rudna vrèla. Hèrvatska i Slavonija sa dotičnom vojničkom Krajinom odlikuju se znatnom množinom rudnih i lěkovitih vrělah. Znamenitija su:

Stubičke toplice u zagrebačkoj županiji; leže u prostranoj, malimi bèrdi opasanoj dolini. Toplota im je 46° R.

Krapinske toplice leže u krasnom našem Zagorju, u varaždinskoj županiji. Toplota je 33—35° R.

Sutinske toplice leže takodjer u varaždinskoj županiji; toplota 25—30° R.

Varaždinske toplice nedaleko od grada Varaždina, leže u krasnoj dolini; na velikom su glasu, i ljudi ih u znatnom broju polaze. Vrělo je sumporno i tako jako, da daje za 24 sata prěko 70.000 vědarah

vode. Ove toplice rabili su već i sami Rimljani, dok su još prije dolazka starih Hèrvatah gospodovali u našoj domovini. Toplota im je 47° R.

Topuske toplice u pèrvoj banskoj regimenti leže u dolini brěžuljci opasanoj. Toplota 49° R.

Lešće skoro na medji zagrebačke i rěčke županije. Toplota 29° R.

Lipik nedaleko Pakraca u Slavoniji. Toplota iznosi 33—37° R. Voda se rabi za kupanje i pitje.

Daruvarske toplice su takodjer u Slavoniji; bile su već starim Rimljanom poznate. Toptota 32—37° R.

Osim ovih toplicah imade u našoj domovini još i slatinah ili tako zvanih kiselih vodah. Najbolje od ovih poznata je:

Jamnica na jugu od Zagreba. Ova se voda razvozi u staklenicah po svojkolikoj Hèrvatskoj i Slavoniji. S vinom se lěpo pije.

Lasinja na jugu od Jamnice u 1. banskoj regimenti. Premda nije ova voda baš tako dobra kao jamnička, to se ipak rabi za pitje.

Slana vrěla jesu:

Slani potok nedaleko od Stubičkih toplicah i Slanje nedaleko Ludbrěga u križevačboj županiji.

Podnebje. Trojedna kraljevina imade, izuzam gorske preděle Velebita i Kapele, blago podnebje, koje prija i bilinstvu i živinstvu. U Slavoniji je podnebje blažije, ali vlažnije i nezdravije, nego u Hèrvatskoj.

Izmedju vëtrovah najjača je u primorskih krajevih tako zvana **bura**, koje se osobito mornari boje, jer im je vèrlo pogibeljna; nu neštedi u ostalom ni kopna, gdě često i dosta natovarena kola prebacuje. Lěti traje samo několiko danah, i nije jaka; nu zimi běsni više putih po 9—15 i više danah. Na Krasu strašno běsni. — **Jug** duva sa jugo-iztoka, pa je kadšto takodjer mornarom pogibeljan. Najčestje puše u jeseni; povećaje toplinu i donosi dažd. Lěti je zrak uslěd juga vèrlo sparan, te děluje na čověka neugodno. Kada jug zimi zaduva, sněg se vèrlo bèrzo tali. Ima kod nas još i iztočnjaka, zapadnjaka i sěvernjaka větra, nu ovi nisu jaki ni žestoki. Jugo-zapadnjak donosi obično kišu.

U Hèrvatskoj, osobito u Zagorju, je prolětje vèrlo krasno i dražestno, ali u Slavoniji bèrzo ga nestaje; a u Primorju pako prelazi zima naglo u lěto.

2. *Prirodnine trojedne kraljevine.*

Prirodninami zovemo one stvari, što ih ima u zemlji i na zemlji, ili koje rastu i žive na njezinom povèršju. Ovamo spada kamenje, kovine, kamenito ugljevje, svekoliko bilje i životinjstvo.

Sve prirodnine déle se u tri glavna odsěka ili carstva, naime: 1) na **rudstvo**, a ovamo spadaju takve prirodnine, koje neimaju nikakovih cěvih, kojimi bi ulazili za hranu potrebni sokovi; one nerastu kao životinje ili bilje, nego se povećavaju pribiranjem istorodnih čestih. 2) na **bilinstvo**; ovamo spadaju prirodnine imajuće cěvi,

kojimi prolazi hrana čitavim tělom. Bilje se hrani i razplodjuje, ali neosětja niti se svojevoljno giblje, i konačno 3) na životinjstvo; životinje imaju cěvi za hranu, osěćaju i mogu se po volji gibati.

Iz carstva rudah ima u trojednoj kraljevini něšto zlatne i srebèrne, željezne, bakrene, olovne i tutijene rude, sumpora, cèrnoga i smedjega uglevja, pakline (nafte, zemne smole i asfalta,) mramora, vapnenca, sadre, ilovače za opeke i lonce, kremena, zmijevca, morske soli itd. itd.

Iz bilinstva ima ovdě u izobilju raznih vèrstih bilja, naime: pšenice, kukuruze, raži, ječma (jačmena) prosa, zobi, helde (hajdine), graha, graška, leće; zatim izvèrstna vina, duhana, repe, kupusa, karfiola, krumpira, celera, rotkve, mèrkve, dinjah, bučah, krastavacah, cèrvenoga luka, češnjaka, šparge, hrena, konoplja, lana, repice; razna voća, i to u velikoj množini šljivah, iz kojih se peče dobra šljivovica, izvèrstnih jabukah, krušakah, kestenah, mandalicah, marilicah, brěsakah, smokavah, višanjah, maslinkah, rogačah itd. Ima ovdě i mnogo otrovna bilja, kao što je na pr. smèrdac ili tatula, živolina, jesenka, bunika, čemerika, likovac itd.

U naših šumah ima krasne hrastovine, od koje se dobiva mnogo žira i šišakah, nadalje bukvah, jelah, omorikah, borovah; tu imade jošte brestova, hrastova, jasenova, grabrova, lipova, brezova, tisova i kestenova, javorova i maslinova dèrveća. Žalibože, što se naše krasne šume tako nemilice haraju; ako se tomu doskora nedoskoči, proměnit će se u pusto šikarje i gèrmlje.

Mnogo se takodjer nastoji oko murvah, jer ih treba za gojenje svilacah, koji se hrane njihovim listjem.

Iz životinjstva ima tu vukovah, medvědah, šakalah (u Dalmaciji), lisicah, kunah, divljih mačakah, sèrnah, divokozah, jelenah, zecevah, vidrah, jazavacah, věvericah itd. Najveću nam pako korist daje domaća naša marva, naime konji, koji su doduše dosta maleni ali uztrajni i čvèrsti. U predělih oko Drave ležećih ima něšto većih konjah. Pa niti goveda nisu kod nas baš najbolje vèrsti. Bilo bi sbilja jednom već vrěme, da se ozbiljno nastoji ob oplemenjenju konjah i rogate marhe u našoj domovini. Svaki bi gospodar morao gledati, da si s vremenom pribavi što bolju pasminu od konjah i govedah, da svoju marhu dèrži uvěk u redu, hraneć i timareć ju kako valja; strogo bi valjalo nadgledati, da se marha nemuči, i težkim poslom neubija. Svaki čestit gospodar mora marljivo nadzirati svoj hlěv, dvor, polje i livade, te netèrpiti nikakov nered, budi u poslu, budi u čem drugom. Svoje poslove treba da obavlja uvěk u najshodnije vrěme, jer će drugčije prije ili kasnije osiromašiti ili propasti, ako nebude tako radio. — Kod nas goje i svinje, i to u tolikom broju, da se izvažaju i u inozemstvo. Kad uzrodi žir, těraju ih u šume, pa tu ostanu několiko tjednah, dok se dobro odebljaju. — Mazgah i magaracah imade u Dalmaciji, zatim u Primorju razměrno najviše, jer su stanovnikom onih kèršovitih preděljah koristne.

Naše ovce nevaljaju mnogo, jer su ponajviše slabe vèrsti, pa im je vuna prilično gruba. U Srěmu imade boljih ovacah od španjolske pasmine. — Kozah se plodi u Dalmaciji razměrno više, nego li u ikojoj zemlji

austrijske carevine, i to sbog toga, što tamo neima dosta hrane za rogatu marhu. Od njih dobivaju tamošnji stanovnici mlěko i meso; iz kožah prave měšine a iz dlakah vrěće i konjske pokrivače. Nu goje ih takodjer mnogo i u gornjih predělih naše Krajine.

Naše gospodarice rado se bave gojitbom purah (kojih se u našoj carevini valjda nigdě toliko nepojede, koliko kod nas), kokoših, biserkah, patakah, gusakah, a gděgdě i paunovah.

Imade još kod nas prepelicah, jarebicah, tèrčakah jarebah, tetrebah, šljukah, čapljah, rodah, ražljevah, vivakah, prudkah, ugarah, divljih golubovah, gusakah i patakah. Kod nas žive: labud, zlatovranka, drozdovi, kos, slavuij, cèrvendač, cèrvenorepka, pěnice, pastirica, sěnice, zlatoglavka, zeba, vrabac, juričica, češljugar, zimovka, dlěsk, stèrnadka, kugara, čvorak, gavran, vrana, svraka, kreštelica, lastavica, zidarica itd. itd.

Od pticah grabilicah žive kod nas orlovi, kokošari, kobac, lunja i razne sove.

Od dvoživacah ima u našoj domovini željvah, zelembačah, običnih gušterícah, zmijah bělicah, bělouškah, ridovkah, pěskušah, raznih žabah i krastačah, daždenjakah itd.

U naših vodah žive somovi, pastèrme, glavatice, smudj, gèrgeč, šaran, štuka, balavac itd. Od morskih pako ribah love hèrvatski i dalmatinski Primorci tuninu (kojom se vodi znamenita tèrgovina), sèrdelje, lokarde, švolje, zubatice, jaglice itd.

Od bubah koriste nam svilac i pčela; dalmatinski med osobito je dobar, jer ga pčele kupe s miomi-

risnoga cvětja. Od cèrvah ima pijavicah, koje se iz Slavonije i Dalmacije baš na veliko izvažaju; iz same Slavonije dobiva se svake godine gotovo jedan milijun većih pijavicah.

3. *Obèrtnost i tèrgovina.*

U Hèrvatskoj i Slavoniji ima vèrlo mnogo plodna zemljišta, pa s toga se veći dio stanovnikah bavi poljodělstvom. Žalibože, nije nam obèrtnost na onom stepenu, na kojem bi morala biti, ako hoćemo, da se narod naš podigne na viši stupanj blagostanja.

U Primorju, naime na Rěci, Bakru, u Kraljevici i u Dalmaciji grade se pomorski brodovi, u Slavoniji pako, a naročito u Vukovaru i Osěku grade se obične ladje za rěke; isto tako grade se manje ladje u Jasenovcu, Sisku i u Karlovcu. Željezni plugovi prave se u Zagrebu, gospodarski strojevi i sprave u Osěku. Opeke i crěpi peku se gotovo svagdě u Hèrvatskoj i Slavoniji. U Vukovaru je velika tvornica za pečenje opeke, odkuda se šalje množina crěpa u podunavske kneževine. Kameno posudje pravi se u Zagrebu i u Krapini. — Staklanah imade takodjer několiko u Slavoniji i u Hèrvatskoj. Nu ovo staklo nije baš tako fino, kao što je inostrano. U Slavoniji, gdě ima velikih šumah, a i u Hèrvatskoj izvodi se pepeljika (potaša), koja je na glasu. U Hèrvatskoj i Slavoniji pravi se mnogo repičnoga i lanenoga ulja, a u Dalmaciji maslinskoga. U novije vrěme sagradjena je u Zagrebu plinarnica, koja peče iz dèrva plin, kojim se razsvětljiva sav grad. Mlinovah ima u Hèrvatskoj i Slavoniji vèrlo mnogo,

2

i to parnih mlinovah i vodenicah. Brašno ovdě samlěto izvaža se tja u Ameriku, Afriku i Aziju. — Paromlinah ima u Hèrvatskoj i Slavoniji ukupno osam. Ribah se mnogo suši i u tèrgovinu šalje. Salame prave u Osěku. U Hèrvatskoj i Slavoniji suše se šljive i šalju daleko u tèrgovinu, ili se iz frižkih peče izvèrstna šljivovica. U Věrovitici imamo tvornicu šećera, koja je žalibože godine 1858. izgorěla. Šećer se ovdě pravi iz buraka. Tvornicah duhana ima samo jedna, i to na Rěci; varaždinska tvornica prestade s nestašice radnikah. Hèrvatski i slavonski duhan priredjuje se ponajviše u tvornicah van naše domovine. — Ima takodjer u našoj domovini několiko svilanah; žalibože, da je svilarstvo kod nas poněšto zanemareno, premda bi moglo narodu veliku korist donositi. — Ima i kožarnicah, nu ipak se najviše sirovih kožah izvaža iz domovine, a k nam se uvoze strojene, pa ih moramo kupovati za skupe novce. S toga bilo bi vèrlo nuždno, da se utemelji više kožarnicah, koje bi strojile kožu na veliko. Strojena koža bila bi dobar predmet u tèrgovini sa Turskom. Tvornicah papira imamo samo jednu, i to na Rěci, koja pravi izvèrstan papir, koji se odpremljuje gotovo u sve strane světa. Tiskarnah, gdě se tiskaju knjige, imade više u našoj domovini.

Svaki iskren domorodac, komu je do toga, da se digne blagostanje naroda, mora iz sve duše želiti i nastojati, da kod nas bolje procvate obèrtnost, jer tim načinom dolazi mnogo novca u zemlju; a gdě neima obèrtnosti, moraju se razne stvari kupovati iz tudjega světa, a tim izlazi mnogo novca iz zemlje, koji bi mogao inače kod kuće ostati.

Tèrgovina naša takodjer se nije mogla još razširiti, budući da su nam dosele manjkale željeznice, koje znatno děluju na njezin razvitak. Tèrgovina naša neće dotle procvasti, dok nebude sva domovina željeznicom spojena sa našim morem i dok se nesagradi željeznica zemunsko-rěčka. Dalmacija neima još nijedne željeznice.

Iz Hèrvatske, Slavonije i Krajine izvaža se najviše vina i različita lěsa. Vino se izvaža u Kranjsku, Italiju i ine zemlje. Mnogo se izvozi različita gradjevna dèrva, ponajviše dugah, zatim pšenica, kukuruz i zob, svinje, suhe šljive, šljivovica, ovčja vuna, kože, med, vosak, sirova svila, pepeljika, sumpor, papir, šiške, staklo, staklena roba, brašno, loj i kèrpe.

4. *Broj stanovnikah, věroizpovědanje i učevni zavodi.*

U Hèrvatskoj, Slavoniji i u vojničkoj Krajini ima 1,679.322 stanovnikah, od kojih ide na Hèrvatsku 555.823, na Slavoniju 326.063, i na vojničku Krajinu 797.436 dušah. Katolikah ima u gradjanskoj Hèrvatskoj, Slavoniji, i u vojničkoj Krajini više od jednoga milijuna, a gèrčko-iztočnjakah ima do 400.000. Osim ovih imakod nas i evangelikah, židovah i armenah.

Rimokatolici u Hèrvatskoj, Slavoniji i dotičnoj Krajini stoje pod upravom nadbiskupa zagrebačkoga, zatim pod biskupi djakovačkim, modruško-senjskim i pećuskim. Na zagrebačku nadbiskupiju spada Hèrvatska i Slavonija sa susědnom Krajinom do Našicah, ostala pako Slavonija,

izuzamši kotar valpovački, što no spada na pećusku biskupiju, pripada biskupiji djakovačko-srěmskoj. Gradjanska i vojnička Hèrvatska od morske obale do Kupe i Une spada u biskupiju senjsko-modrušku.

Pravoslavni u Hèrvatskoj, Slavoniji i vojničkoj Krajini podčinjeni su biskupom pakračkom i karlovačkom, a ovi opet podčinjeni su patriarki dolnjo-karlovačkomu. Sjedinjeni pako Gèrci u trojednoj kraljevini spadaju na biskupiju križevačku.

Medju učevnimi zavodi zauzimlje sada pèrvo město pravoslovna akademija u Zagrebu, bogoslovna kat. sèmeništa u Zagrebu, Djakovu i Senju, pravoslavna sěmeništa u Pakracu, na Plaškom i dolnjih Karlovcih; više gimnazije u Zagrebu, Varaždinu, Osěku, na Rěci, u Senju i u Vinkovcih; niže gimnazije u Karlovcu i u Požegi; više realke u Zagrebu i u Rakovcu; niže realke u Varaždinu, na Rěci, u Gospiću, Belovaru i u Petrinji; nautička učiona na Rěci; tèrgovačka učiona u Zagrebu, Varaždinu i Osěku. U provincijalnoj Hèrvatskoj i Slavoniji imade 517 pučkih učionah, a medju njimi 11 glavnih; u vojničkoj Krajini imade 526 pučkih, a medju njimi 11 glavnih učionah. U Zagrebu i u Djakovu nalaze se učiteljišta, gdě se pripravljaju mladići za učitelje pučkih i gradskih učionah.

---

5. *Kratka pověstnica.*

U prastarih vrěmenih stanovaše u ovih zemljah něki drugi narod, Iliri, o kojih někoji misle, da su bili Slavjani. Slavjani su veliki narod, koji danas broji preko 80 milijunah; oni sačinjavaju gotovo desetu stran svekolikoga čověčanstva. K Slavjanom spadaju Rusi, Poljaci, Česi, Slovenci, Bugari, Sèrblji i Hèrvati.

O Slavjanih piše nam pověstnica, da su bili narod miroljubiv i vèrlo radin. Druge narode nisu nikada uznemirivali, niti na nje navaljivali; nu kad navali na nje kakov neprijatelj, hrabro ga odbijahu. Poljodělstvo bijaše im najmiliji posao; kuće najvoliše graditi srěd svoga polja. U svom životu bijahu pošteni i savěstni. Zadatu rěč dèržahu sveto, i točno ju izpunjavahu. Osim poljodělstva zanimahu se zanati i tèrgovinom. Od željeza pripravljahu razne stvari, a zlato kupljahu iz zlatnoga pěska, što ga bilo u mnogih rěkah. Njihova tèrgovina bijaše na glasu, osobito pomorska; to dokazivaše više upravo cvatućih za onda gradovah na morskih obalah.

Prijatelji i neprijatelji hvale jednodušno veliku gostoljubnost starih Slavenah, kao što se još dandanas uzdèržala kod naroda našega. Pěvahu često i rado; pěvanje bilo im je najmilijom zabavom. Pěsmom očitovahu svoju radost; njom izražavahu svoju tugu i žalost. Nijedan narod neima toliko krasnih pěsamah, kao što jih imadu Slavjani u obće, a naš narod na pose. S toga je taj narod pravom prozvan narodom golubinjim.

Domaći njihov život bijaše uredjen na patriarhalno, to jest na zadrugu, kao što još i sada vidimo kod Hèrvatah. Svaka kuća imadjaše svoga domaćinu. Više kućah sačinjavalo je obćinu, a više obćinah županiju.

Budući veliki prijatelji slobode, udese tako svoju upravu, da je svaka obćina i županija sama upravljala svojimi poslovi, te jih sve sama rěšavala u svojih obćinskih ili županijskih skupštinah. U skupštine dolazahu svi starěšine porodicah. Kad su hotěli štogod zaključiti, onda su glasovali, to jest pitalo se je, koji su starěšine za ovo ili ono, pa gdě je bilo više starěšinah za jednu

stvar, ta je onda proglašena pravilom, i svi mu se moradjahu pokoravati. Na čelu svake županije stajaše župan a s njim drugi častnici. Skupština biraše svoga župana i častnike. Za župana i častnike birahu obćine odličnije i bogatije ljude ili **boljare**, da, budući prosti brige za vlastiti život i kruh, mogu tim više skèrbiti za obće dobro. Kao što bijaše svaki domaćina starěšinom svih obiteljih u kući, tako bijaše i župan starěšina cěle županije U svakoj županiji směstiše i sud, sastavljen obično od starěšine suda i několiko prisědnikah ili sudacah. Pred sudom bijahu svi, siromasi i bogati, jednaki. U svakoj županiji bijaše kakov učvèrstjeni grad, kamo su ljudi poběgli u vrěme rata, da se obrane od neprijatelja.

Stari Slavjani imadjahu malo dobro uredjenih dèržavah; kod njih bijaše svaka županija nezavisna. Ali to je upravo krivo, što su ih vanjski neprijatelji lahko svladati mogli. Kad im zaprěti kakova pogibelj, sklopi několiko županijah savez, izaberu si na zajedničkom saboru svoje **vodje** ili **vojvode**, koji su narodom u ratno doba zapověd̄ali i bojeve bili, pa poslě svèršena rata opet se vratili kući; jer je s prestalim ratom prestala i njihova vlast. Tako bivaše něko vrěme, ali kasnije uvide Slaveni, da tako nevalja, pa se uzmu na bolje uredjivati. — —

Stari Slavjani bijahu pogani, ali kao i takovi štovahu jednoga Boga kao stvoritelja neba i zemlje; uz njega klanjahu se i drugim manjim bogovom i božicam, kao posrědnikom medju ljudmi i onim najvišim Bogom. Donašahu im žèrtve, sastojeće iz plěna od ovacah, zvěradi i plodovah zemlje. Oni věrovahu, da je duša neumèrla, i da će u budućem životu svaki primit platju za dobra i zla děla. Osim bogovah věrovahu još i u dobre i zle duhove.

Slavjani su po svom obćenitom kolěnu i pèrvobitnom porěklu jedan narod, ali imade više granah toga naroda, kao što već prije spomenusmo, pa su i Hèrvati dio ogromnoga naroda slavjanskoga. Prava im je domovina bila za gorami tatranskimi, u današnjoj iztočnoj Galiciji. Tečajem pako V. i VI. věka selili su se Slavjani u velikoj množini iz svoje pradomovine prama zapadu i jugu To-učine i Hèrvati. Njim podje napokon za rukom, te su oko god.

640. izvojevali si svoju novu postojbinu, koja je donlje bila pod vlastju bisantinskih carevah, nu koji ju nisu mogli za se zadèržati, buduć da su isto vrěme imali bojevah sa različitimi svojimi neprijatelji.

U početku stvoriše pradědovi naši dvě dèržave, tako zvanu dalmatinsku Hèrvatsku i posavsku Hèrvatsku, koje su se stopèrv kasnije spojile u jednu. Cělu zemlju razděliše na županije, kojimi su upravljali župani; takovih županijah bilo je u dalmatinskoj Hèrvatskoj 13 i dvě banovine. Cělom zemljom vladaše veliki župan, koji se je poslě zvao vojvodom a konačno kraljem. Urediv svoju zemlju, počmu Hèrvati dizati porušene gradove i nove graditi.

Kao što već rekosmo, bijahu naši pradědovi već u svojoj pradomovini vikli poljodělstvu, a došav u novu postojbinu, dadoše se na tèrgovinu i mornarstvo, te stekoše ovako u bèrzo 180 bojnih brodovah sa 4700 mornarah; njihova bojna sila bijaše za ono vrěme upravo ogromna; imadjahu do do 60.000 konjanikah i 100.000 pěšakah.

Za něko vrěme kašnije primiše Hèrvati i božanstveni nauk Isusov, kojim im svane krasna zora veće prosvěte i lěpše budućnosti.

I dalmatinske i posavske Hèrvate pokèrstiše što němački, što taljanski věrověstnici, nu ipak se znade i to, da su sv. bratja, slavenski apoštoli Ćiril i Metud, putujuć u Rim (867 i 870) posětili i Hèrvate, utvèrdili ih u sv. věri i uveli slavjanski jezik u službu božju. Nu němački biskupi podignu veliku buku proti tomu, dok napokon papa Ivan VIII. izreče, da se služba božja može vèršiti ne samo u gèrčkom, hebrejskom i latinskom jeziku, nego i u slavenskom. Ali ovo spasonosno načelo neosta dugo u životu; na splětskom saboru (g. 925.), komu predsědaše sam hèrv. kralj Tomislav, bude slavenska liturgija zabranjena u hèrvatskoj dèržavi. Tomu se zaključku opre divnom smionosti slavni Gèrgur, biskup ninski, kao patriarka hèrvatskoga naroda, a uzanj pristao sav gotovo narod hèrvatski. Za kralja hèrvatskoga Krešimira IV. zabranjen je opet na splětskom saboru g. 1059. slaven-

ski jezik, ali tomu se opre narod naš; g. 1064. učinjeno to isto po tretji put; ali ne boljim uspěhom. Napokon izposlova god. 1248. senjski biskup Filip kod pape dozvolu, te ovaj odredi, da se slavenska služba božja imade nadalje obdèržavati, gdě je to do toga vremena u porabi bilo.

Prěko 160 godinah življahu naši pradědovi sretno i zadovoljno u svojoj novoj domovini; nu doskora stigne ih velika nesreća. Na koncu 8. stolětja primakne se franačka vojska tja do hèrvatskih medjah, osvojiv prije mnoge druge zemlje, i nakani i Hèrvatsku podjarmiti. Najprije naumi Karlo otet im Liburniju, ali Hèrvati potuku franačku vojsku kod Tèrsata, g. 799. Nu Franci nastave rat, a Hèrvati videć da nemogu odolěti moćnomu i jakomu kralju, kao što bijaše Karlo veliki, kralj franački, s toga potraže ga, neka primi njihovu zemlju pod svoju zaštitu. Pod vladom Ljudevita, Karlova naslědnika, moradoše Hèrvati pretèrpiti mnoga zla. Tudjin počme se širiti u domovini našoj, ugnětavati i proganjati nedužni narod, i to tolikom ukrutnostju, da su i istu nedužnu děcu tèrgali iz krila majkam, ubijali i tako psom za hranu bacali. Hèrvati nemogavši podnositi taj jaram i robstvo, dignu se na junačke noge, i to najprije posavski Hèrvati pod svojim vel. žup. Ljudevitom, a uz nje pristanu Kranjci i Korušci. Ljudevit boraše se upravo junački, pèrkoseć dosta dugo ogromnoj němačkoj sili, pa morade istom g. 822. poběći u Sèrbiju, pošto su Němci svladali Kranjce i Korušce. Da su i dalmatinski Hèrvati pristali uz taj ustanak, Hèrvatska bila bi si izvojevala zlatnu slobodu, ali ovako morade pod franački jaram, dok němačka vlast tako oslabi, da su se Hèrvati lasno osloboditi mogli. Od sada življahu Hèrvati sretno, imajući svoje vlastite knezove i vojvode, od kojih se Tomislav (914—940.) prozvao pèrvi kraljem. Nu tek Dèržislavu (970—1000) sinu Krešimira II. podje za rukom, dobiti naslov i krunu sa žezlom od bizantinskih carevah Basilija i Konstantina.

Hèrvatska steče već tada slavno ime u Europi; ali medju svimi našimi kraljevi najvećom se slavom ověnča Petar Krešimir IV., Veliki, (1050—1074.) koji je svoju kraljevinu raz-

širio na kopnu i moru, te podigao Hèrvatsku na veliki stupanj slave, moći i uglednosti. Ne samo Zadar, koji je bio u vlasti Mlětčanah, nego i ostali gradovi i otoci dalm. prignuše se na kratko pod Krešimirovu vlast; a on sdruživ umah cělo dalmatinsko primorje, proglasi se hèrvatskim i dalmatinskim kraljem. On obnovi biskupiju ninsku, bivšu od sto i više godinah bez pastira, i utemelji dvě nove, u Kninu i u Biogradu.

Petar Krešimir Veliki imenovao je svojim naslědnikom Stěpana, svoga sinovca; ali po smèrti Krešimirovoj prokèrči si urotom put na kraljevski stolac Slaviša, jedan od kraljevskih dvorjanikah. Ali njegovo vladanje kratko je trajalo. Poslě njega stupi na prěstol Zvonimir. Njemu pošalje papa Gèrgur VII. kraljevski stěg, mač i žezlo, te ga dade godine 1076. po svom poklisaru u solinskom hramu sv. Petra okruniti.

Izza Zvonimira stupi na prěstolje Stěpan II., sinovac Petra Krešimira Velikoga. On bude okrunjen 8. rujna 1089. na šibeničkom saboru. On je bio zadnji kralj iz narodne naše porodice.

Poslě njegove smèrti porode se u domovini našoj žestoke borbe medju plemstvom, jer je svaki htěo, da bude kraljem. Ovu sgodu htěde takodjer upotrebiti najprije Ladislav, kralj ugarski, a poslě njegov naslědnik Koloman, odlučiv, da oružanom rukom osvoji hèrvatsku dèržavu. Nu Hèrvati sakupe veliku vojsku i podju do Drave proti Kolomanu. Ovaj videći, da neće tim načinom ništa opraviti, udari drugim putem, te pošalje poklisare k Hèrvatom, obećav im, da će im ostaviti sva njihova prava i slobode, da će granice njihove dèržave ostati nestegnute i da će im dèržava kao i dosad biti slobodna i nezavisna, samo neka njega priznaju za kralja. Hèrvati ga sbilja prime za kralja i okrune ga u Biogradu na moru godine 1102. hèrvatsko-dalmatinskim kraljem. Tako je kraljevina hèrvatska sdružena s Ugarskom, a od to doba upravljahu Hèrvatskom bani kao kraljevi naměstnici.

God. 1235. zasěde na prestolje kralj Bela IV. Za njegova vladanja postigne domovinu našu velika běda. Godine bo 1241. provali iznenada silni Batu s Mongoli ili Tatari, i poplavi sve na-

okolo do Pešte. Bela sa ono vojske, što je na bèrzu ruku sakupiti mogao, sretne ga na rěci Šajovoj (Slana) kod Moha, nu Batu sasvim ga potuče. U toj se bitci najhrabrije ponesoše Hèrvati pod svojim vojvodom, bratom kraljevim, junačkim Kolomanom. Odlikovaše se pako ban hèrvatski Dioniz Vialka, hèrvatski kancelar File, i još mnogo drugih našinacah. Koloman težko ranjen u bitci, izza te goleme nesreće, koja se najviše pripisati mora bezumnosti i běsnosti ugarskih velmožah, hèrvatskom vojskom povuče se u svoju vojvodinu, gdě a Časmi preminu od dobitih ranah. Bela uzběgnu u Austriju, gdě ružno pokradjen od vojvode Friderika Ratobornoga, šalje ženu i děcu s krunom u Hèrvatsku, a on vrati se u Ugarsku, da s ove strane Dunaja digne sveobći ustanak. Tatari medjutim, prebrodiv Dunaj (24. prosinca 1241.), opustoše i zapadnu Ugarsku; a Bela, nalazeć se odveć slab za ići jim na susrět, već se bijaše natrag povukao i preko Drave krenuo u Zagreb (u svibnju 1241.), gdě se je bavio do deset měsecih i věćao s hèrvatskimi velikaši kako da suzbije neprijatelja. Dočuvši medjutim, da Tatari s ove strane Dunaja sve naokolo plěne i pale i da se Dravi približaju, posla čitavu porodicu u Dalmaciju, gdě se nastani u tvèrdom Klišu. Malo kašnje sam kralj s pratnjom i vojskom stavi se na isti put. Tatari uz to provale pri Sopju prěko Drave u Hèrvatsku, i rušeć što jim pred oči pada, udare na Zagreb i opustoše ga, te svu gornju Hèrvatsku i Slavoniju poplave. Jedini Kalnik, kraljevski grad u Križevačkoj županiji, odèrža se slavno proti opetovanim navalam tih barbarskih gomilah.

Kajdan, tatarski vodja, dočuv, da je Bela sa blagom poběgao u Dalmaciju, stavi mu se u potěru, te prěko Velebića provali u primorje hèrvatsko. Odatle glavnom silom udari najprije na Kliš, gdě misljaše, da se je kralj svratio, zatim na Trogir, koga je tad branio slavni Stěpan Šubić Bribirski, no sve mu badava. Na Kajdanov očigled Bela ukèrca se u brodove, da si na pobližnjem otočiću Kraljevcu sigurniji stan uzme. Nuz to Kajdan uvidivši, da nemože bez brodovah grad osvojiti, te da se je kralj već spasio na otoke, a něšto i radi oskudice na hrani i što mu je tu věst prišla o proměnah u tatarskom carstvu po smèrti Ogotaja velikoga tatar-

sko-mongolskoga kana, sverhom ožujka 1242. odluči napokon, da će se u Aziju povratiti. Zato ostavivši Trogir, krene sa svojimi čopori putem, kojim već sašao bijaše u primorje, da se s Batuom sdruži u Ugarskoj, koja, mal da ne sasvim porušena i opustošena, bijaše tada bez vojske, bez kralja, bez novca, bez oružja. Samo Hèrvati poněšto oslabljeni ovom navalom, stojahu jošte nepobědjeni, i pratjahu malko podaleće vraćajućega se dušmanina uz dalmatinsko primorje, jeda bi jim se sgoda prikazala, da mu se svečano osvete. Što želěli, to do mala dočekali. Dočuju Tatari, da Bela sa svojim blagom vozi se na brodove uzduž primorske obale i da jih pazi; a oni iznenada pograbe sve ladjice i šajke, što se tada nalazilo pri moru, a još druge kojekakve naprěšno osnuju, i směło se puštaju na more, da uhvate kralja a navlastito njegovo blago, što je i poglaviti cilj bio njihova slazenja u Dalmaciju. No loša jim srěća. Pri toj najgolemijoj opasnosti Bele priteku mu odmah na pomoć Hèrvati iz svih pobližnjih městah i otokah; sěku dušmana na sve strane a něšto dave u morskoj pučini i do skora natěraju ga u běg, pak kô da jim nije dosta ta poběda na moru, puštaju se za njim u potěru do primorske obale, gdě ohrabljeni dolazkom svoje braće, slědeće po kopnu stupaje tatarske, nastave još žešći boj. Sam kralj stupi sada na čelo svojih věrnih Hèrvatah, da jih hrabri; no silna množina divljakah skoro prikrije ono malo našinacah: „Mrtva tělesa, veli sam Bela u darovnici danoj bratji Kresu, Kupiši i Raku iz Srěma, strěljami i mačevi tatarskimi ubijenih junakah, ležahu oko kralja nagomilana, kao zid i ograda, i to u tolikom broju, da kralj nije mogao ni naprěd poći, ni natrag uzmaći, uhvajući se pomoći od jedinoga Boga; kad iznenada, u vrěme najžešće bitke i najveće opasnosti, dolětiše tri brata, Kres, Kupiša i Rak, sa trideset i osam bratje i rodjakah svojih iz ravnoga Srěma, kao iz neba poslani angjeli, te pobivši se s tatarskimi četami, prodrěše kroz najgušće gomile tatarske do samoga kralja, te spasiše kraljevsku glavu i kraljevski barjak, i dadoše kralju i njegovim braniteljem novu snagu. Junački Kres, smotriv někoga tatarskoga vodju, kako je potajno nanišanio lukom svojim na kralja, naperi svoju streljicu proti istomu vodji, te mu iztepe obadva

oka, i odsěče mū glavu u nazočnosti kraljevoj, a trúplo baci u dubljinu morske pučine. Navali zatim smiono sa drugovi svojimi na ostale tatarske čete i na šanceve njihove, obrati se onamo, gdě bijaše najžešća bitka, te stane neprijatelje sěći mačem, gaziti nogama i bacati trupla tatarska u sinje more, kao guske u ribnjak". (Kukulj. str. 41). Ohrabljeni Hrvati junačtvom te nepredobitne braće, složno sa nadošlimi četami nasèrnu na izmicajuće divlje čopore, te nagnaju jih na silni běg, sěkuć jih i těrajuć bez prestanka na kopnu i prěko mora do rěke Kèrke i do Brešča.

Slavnom ovom poběđom nad Tatari oslobode Hérvati svoju braću Slovence a i Ugarsku i Němačku od nove propasti i možda istu Italiju, koja, tada jako uzkolebana borbom med papom i carem Fridrikom, na věst da joj divlji Tatar već stoji na granici, silno je strepila i svuda na okolo pomoć tražila; te povedu Belu na prěstolje, koje mu Ugri godinu prije nisu znali niti su kadri bili obraniti. Tatarski čopori Kajdunovi, zatěrani u běg prěko Kèrke, navale sada na Bosnu, Srbiju i Rašku, i pošto su stranom oštetili, stranom oplěnili još něke južne naše gradove, kakono Dubrovnik, Kotor, Drivast itd., sjedine se sa Batuovimi u Bugarskoj, te porobiv i gèrčke zemlje vrate se napokon u svoj azijatski zavičaj.

Bela po tatarskom odlazku kao iz smrti oživljen, hrabro se primi, da na bèrzo dodje u pomoć težkim potrěbam svoje jadne kraljevine; i podje mu za rukom na novo ju urediti i podići. Nagradi najprije zasluge někih svojih věrnih pratiteljah u primorskom ratu. Dne 10. svibnja 1242. iz Trogira poděli hvarskim i bračkim plemićem radi date mu pomoći proti Tatarom osobite povlastice, medju ostalimi da si izabiraju župane iz hvarske porodice Ivićeve. a biskupe iz podložnikah ugarsko-hrvatske krune. Bana Dioniza imenova vojevodam čitave Slavonije itd.

Iz Trogira ode Bela u Kliš (11. svib.), da posěti svoje dvě kćeri bolestne, koje su mu po odlazku (16. svib.) tamo i umèrle. I Splěćane, koji mu se za nesrěće bijahu izkazali poněšto nevěrni, skloni, da odstrane svoga kneza Gargana talijanca, a da si město njega uzmu Ivana Frankopana kneza gèrčkog, modruškog i vinodolskoga (u sèrpnju). I na čelu Splětske cèrkve stupi tada privrěmeno

Stěpan, biskup Zagrebački. Na povratku iz primorja više měsecah bavio se je Bela u hèrvatskih i slavonskih pokrajinah, izdajuć mnogo listinah gradovom, kao Zagrebu, Petrinji, Samoboru, Varaždinu itd., i porodicam za nagradu učinjenih mu službah, te napokon pramalěćem slědeće godine vrati se u Ugarsku uz pratnju hrvatske vojske. (Ljubić: Ogledalo knj. pov. jugosl.)

Sa Andrijom III. (od 1290—1301), unukom kralja Andrije II. izumre dosada vladajuća obitelj Arpadovacah, i nastade doba izbora. Još sa života Andrije III. dignu se proti njemu mnogi nezadovoljni velmože ugarski, te spojiv se sa papom priznadu Karla Martella, sina kraljice napuljske Marije, iz kuće Anjouske, za kralja, kojega dade papa u Napulju okruniti. I u Hèrvatskoj nadje Karlo Martell mnogo mogućih prijateljah, pa kad je několiko godinah kasnije (godine 1296.) umro, naraste još veći broj privèrženikah njegovu sinu Karlu Robertu. Hèrvatska razpadne se sada u dvě stranke, koje se nemilo proganjahu. Medju privèrženici obiuh kraljevah dodje često i do kèrvavih okèršajah, kakov se dogodi i u Zagrebu na kèrvavom mostu.

God 1301. umre Andrija III. Velika većina Hèrvatah dovede Karla Roberta u Zagreb, gdě ga god. 1300 okruni izabrani oštrigonski nadbiskup Gèrgur — kao što izvor veli — „ugarskim kraljem", ali ne svetom krunom, buduć da je ova bila u Stolnom Biogradu. Napokon priznadu i Magjari Karla Roberta za svoga kralja. Iz ovoga se vidi da su Hèrvati sami birali svoje kraljeve, kad im je izumèrla prijašnja kraljevska porodica.

Poslě smèrti Karla Roherta zasědne prěstol njegov sin Ljudevit I. (od god. 1342—1382), koji je sretno vojevao s Mlětčani, oteo im sve gradove u Dalmaciji, te se nazvao vojvodom hèrv. i dalmatinskim. Poslě njegove smèrti naslědi ga u Ugarskoj njegova kći Marija, město koje vladaše mati joj Jelisava. Hèrvati pako ponude krunu Karlu Dračkomu, rodjaku Ljudevitovu.

Dne 12. rujna 1385. izkèrca se novoizabrani kralj u Senju, odkale podje s mnogobrojnom pratnjom u Zagreb kao kralj naš. Tim načinom imali smo mi svoga kralja u Zagrebu a Magjari svoga u Budimu. Nu Magjari nebijahu zadovoljni sa svojim vla-

darom, već jatomice dolažahu u Zagreb, moleći našega kralja Karla, da primi i krunu sv. Stěpana. Ovaj na to privoli, te uz pratnju hèrvatske vojske zaputi se u Ugarsku, gdě ga sa velikim veseljem primiše i okruniše za kralja. Kraljica Jelisava i njezina kći Marija utaže prividno osvetu, koju, nemogavši ju javno izvesti, odluče potajno izvèršiti, te pozovu Karla Dračkoga u svoj dvor i tu ga sramotnim načinom ubije Blaž Eorgač 26. veljače 1386.). Poslě ovoga groznoga čina nagovori kraljice Nikola Gorjan, palatin ugarski, neka š njim podju u Hèrvatsku, i neka ovdě umire narod, koji s je proti njim uzbunio.

Kraljice su najprije došle u Gorjane u Slavoniji, a kad su dne 25. sèrpnja 1386. krenule u Hèrvatsku, uhvate ih Hèrvati, pa ih zatvore najprije u gradu Kalniku a kasnije u Novomgradu Dalmaciji, gdě je Jelisava god 1387. poginula.

Sada izaberu Hèrvati V l a d i s l a v a N a p u l j s k o g a, sina ubijenoga Karla za svoga, a Magjari opet Sigismunda, Marijina zaručnika za svoga kralja. Ovako nastanu nove razpre i dugotrajni bojevi, dok napokon Vladislav, prodav dalmatinske gradove Mlětčanem, sramotno se vrati u Napulj. Sada prime i Hèrvati Sigismunda za kralja (od g. 1409—1437).

Poslě njegove smèrti dodje na prěstol A l b e r t, (1437—39.) sin vojvode austrijskoga, a za njim Vladislav I., (1440) ujedno kralj poljski. Nu i taj nevladaše dugo, jer već godine 1444. pade u bitki kod Varne boj bijući s Turci.

Čim su Turci počeli navaljivati na naše zemlje, nastade doba jadah i nevoljah hèrvatskomu narodu, koji trajahu preko 300 godinah. — Turci su narod divlji, došav iz Azije, gdě su već bili osvojili mnoge zemlje. Već po svom věrozakonu běsni neprijatelji kèrstjanah prodèrv u Europu uzmu osvajati jednu zemlju za drugom. Na Kosovom polju obore sèrbsku dèržavu, kasnije Carigrad (1453.), glavni grad carstva iztočnoga, zatim Bosnu, (1463.) Hercegovinu (1463.) i tako se približe zemljam ugarskim i hèrvatskim. Hèrvati su velikim junačtvom vodili taj boj, mnogo se tu junakah upravo proslavilo, kao na pr. ban biskup B e r i s l a v i ć, koji je Turke više putah porazio, pa napokon i sam u borbi pao; N i k o l a

Šubić Zrinjski, koji je nečuvenim junačtvom branio grad Siget sa 3000 proti 100,000 Turakah cělih šest neděljah, te je volio sa svojom družbom slavno poginuti nego se predati (g. 1566.); grof Kèrsto Frankopan, koji Turke više putah hametom porazio, osobito kod grada Jajce (g. 1525.), ban Tomo Erbödy Bakač, koji je Turke u znatnoj bitki kod Siska (g. 1593.) silno porazio. Osobitom pako slavom proslavi se u tih turskih borbah porodica Zrinjskih. Ali narod sam pretèrpi neizměrne štete i nevolje u tih borbah. Izgubi jedan dio zemlje preko Save, današnju tursku Hèrvatsku, kašnije Slavoniju, a Dalmacija pade u ruke što Mlětčanom, što Turkom a i znatan dio same Hèrvatske stenjaše pod jarmom turskim; sve gotove grade, osim jedinoga Zagreba, poplěne Turci i porobe, a stanovnike poubiju ili odvedu u sramotno robstvo.

Godine 1526. pade na mohačkom polju ugarsko-hèrvatski kralj Ljudevit II., boreć se s Turci. Sada nastanu opet nove razpre glede izbora kralja; jedna stranka u Hèrvatskoj pristane za vojvodu Ivana Zapolju, koji se je rodio u slavonskom selu Zapolje u požežkoj županiji, a druga za Ferdinanda, nadvojvodu austijanskoga iz kuće habsburžke. Uz ovoga poslědnjega prione većina plemstva i naroda, te ga u saboru na Cetinu (god. 1527.) svetčano izaberu za kralja, a Ferdinand obeća, „*da će sva i pojedina njihova prava, slobode i zakone, od njihovih kraljevah dane cèle i neoštećene čuvati, štitit i rukovodit, niti će ikad što proti svimi, ili proti někojim poduzeti.*“ Pod Ferdinandom I. ustrojena bi i naša Krajina u naměri, da njezini stanovnici brane uvěk oružjem u ruci ostalu zemlju od Turakah. Kašnije dobi Krajina posebno ustrojstvo i vlastitu vojničku upravu. — God 1563. pobune se seljaci, silno i nemilo pritiskani od ohologa plemstva, nemogući više smagati svakake daće.

Ova buna zove se buna seljačka. Za kratko vrěme sakupi se do 20.000 seljakah najviše iz stubičke okolice, oboružani puškami, sěkirami, kosami itd., te osvoje Tahijev grad u Dolnjoj Stubici, gdě su i Sabor dèržali. Na tom saboru proglasiše oni Matiju Gubca, inače špana kod grofovah Oršićah, svojim kraljem. Ovaj primiv kraljevsku čast, nastojaše svimi silami, da se buna

što više razširi i da se seljaci dočepaju, kao što on veljaše, „starih pravicah“. Buna se istina Bog širila kao munja ne samo po Hèrvatskoj, nego stranom i po Kranjskoj i Štajerskoj. Tadašnji ban i biskup zagrebački Gjuro Drašković, videći, da iz toga neće dobro biti, sazove sabor u Zagreb, i tu odluče hèrvatska gospoda, da se ima sakupiti vojska proti pobunjenim seljakom. Ovoj vojsci sbilja podje za rukom, te svlada seljake i množinu ih pohvata. Medju uhvatjenici bijaše i sam Matija Gubec, koga su odmah u Zagreb odpremili. A ostale uhvatjenike pověšaše na stablih i to tako, da ih je na gděkojem stablu do 16 visilo. U obće valja reći, da su se plemići prama uhvatjenim seljakom vèrlo nečověčno i okrutno ponašali, mèrcvareć i mučeć ih groznimi mukami. Gubcu pako dosudiše još strašnije muke. Posadiše ga naime na Markovom tèrgu u Zagrebu na gvozdenu, u vatri razvrućenu i razběljenu stolicu, i okrune ga željeznom, takodjer razběljenom krunom. A izmučiv ga ovako groznim načinom, dadoše mu tělo razsěći na četvero, razbacav komade na sve četiri strane světa. —

Ugarsko plemstvo dizaše više putah bunu proti svojim kraljevom, nu hèrvatsko nije im se obično pridružilo; samo g. 1666., kad je opet knez Rakoczy bio se pobunio, pristane uz njega ban Petar Zrinjski i grof Franjo Frankopan, pa plate oba tu urotu glavom (god. 1671.) —

Pod Leopoldom I. (1657—1705.) nastane sretnija doba za naše zemlje, jer je slavni vojvoda princip Eugen Savojski porazio u više bitkah Turke; Ugarska bude oslobodjena a tako i Slavonija. Karlo III., neimajući mužkoga potomka, naredi, da ga njegova kći Marija Terezija ima naslěditi. Ta naredba zove se pragmatička sankcija. Hèrvati primiše ju takodjer; zato im se kralj lěpo zahvali i obeća, da će čuvati i još povećati njihova prava. Marija Terezija spoji Slavoniju s Hèrvatskom, odluči za sebe hèrvatsko-slavonsku vojničku krajinu, uvede urbar i olahkoti poněšto bědno stanje seljakah. Njezin sin Josip II. ukinuo je hèrvatsko-ugarski ustav, ali ga na smèrtnoj postelji opet povratio. Za Leopolda II. i Franje I. zametnu se kèrvavi i dugotrajni bojevi sa Francezi. Godine 1796. dodje opet

Dalmacija pod Austriju, ali nije još dan danas s Hèrvatskom sdružena. Francezki car Napoleon I. oteo je caru austrijskom mnogo pokrajinah, pa i Hèrvatske komad sve do Save. God. 1814. povrati se taj dio Hèrvatske opet pod vladu kuće habsburžke, ali ni njega nisu umah pridružili k ostaloj domovini.

Napokon digne se hèrvatski narod iz duševnoga svoga mèrtvila, te poče se baviti više knjigom i književnoštju, a uslěd toga zametne se borba najprije duševna s Madjari, koji htědoše nam narinuti svoj jezik. Ta borba prevèrne se god. 1848. u kèrvavu. Tom prilikom zasvědoče Hèrvati staru svoju hrabrost i věrnost naprama prejasnoj kući habsburžkoj. Ban Josip Jellaćić stekao si je u ovo burno vrěme neumèrlih zaslugah.

6. Razděljenje i uprava trojedne kraljevine.

Trojedna kraljevina sastoji iz Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije. Hèrvatska i Slavonija děle se opet na dvoje, i to: *a*) na gradjansku Hèrvatsku i Slavoniju, i *b*) na vojničku Krajinu.

Hèrvatska ima 4, a Slavonija 3 županije.

Hèrvatske županije jesu: zagrebačka, varaždinska, križevačka i rěčka.

Koje su granice županije zagrebačke? — varaždinske? — križevačke? — rěčke?

U Slavoniji su slědeće tri županije: věrovitička, požežka i srěmska.

Koje su medje županije virovitičke? — koje požežke? — koje srěmske?

Svaka županija razděljena je na više kotarah. Na čelu svakoga kotara stoji kotarski sudac. U prijašnje doba imala je Hèrvatska više županijah; nu kad su počeli

Turci navaljivati na domovinu našu, ustrojena je na město někojih županijah Vojnička Krajina. — Na čelu svake županije stoji od kralja imenovani veliki župan, koji upravlja pomoćju županijskih skupštinah svomkolikom županijom. On sazivlje županijske sknpštine, u kojih se věća o boljku i upravi županije, i u kojih se obično svake treće godine biraju županijski častnici, naime podžupani, bilježnici, kotarski sudci i t. d.

U svakoj županiji je i županijski sud, sastojeći se iz predsědnika i više prisědnikah, što ih imenuje sam kralj naš. Svikolici županijski sudovi u našoj domovini podčinjeni su banskomu stolu, a ovaj opet stolu sedmorice, koji je najviši sud za domovinu našu.

Na čelu političke uprave u našoj domovini stoji visoko kr. naměstničko věće sa svojimi, od kralja imenovani savětnici. Ban je predsědnik ovoga vis. věća i glava naše domovine. U Beču je vis. naša dvorska kancelarija, kao najviša oblast za trojednu kraljevinu.

Vojnička krajina ima posebni svoj ustroj i posebnu upravu.

Zemaljski sabori dèrže se u Zagrebu, te si narod sam bira svoje zastupnike ili poslanike za ove sabore. Sakupljeni ovdě zastupnici věćaju po najboljem znanju i savěsti o blagostanju i o novih zakonih za domovinu našu. Kad se u saboru većinom glasovah primi kakov zakon, treba da ga potvèrdi Nj. Veličanstvo naš kralj, jer stopèrv onda ima podpunu svoju valjanost.

Hèrvatska vojnička Krajina ima 8 regimentah ili pukovnijah, i to: ličku, otočku, ogulinsku, sluinsku, 1.

bansku, 2. bansku, varaždinsku i gjurgjevačku. Slavonska krajina ima tri pukovnije, naime: gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Petrovaradinska pukovnija nespada pod zagrebačko, nego pod temišvarsko vojno zapovědničtvo.

Medju kojimi pukovnijami leži otočka? — sluinska? — brodska pukovnija? — Kako medjaši lička — ogulinska — pèrva banska? — petrovaradinska? — gradiška? — druga banska regimenta? — Koje su medje križevačke?— koje gjurgjevačke pukovnije? — Kojimi pukovnijami protežu se najveće gore?

Kojom županijom proteže se zagrebačka gora? — Kojom Ivančica gora? — Kuda se proteže Velebit? — Kuda Plěšivica gora? — U kojoj je pukovniji Petrova gora? — Gdě su Okićke gore? — U kojih se županijah i pukovnijah steru Kalničke gore? — Gdě su gore Rěka i Bilo? — Gdě je Kèrndija? — Cèrni vèrh? — Gdě Papuk? — Kojom se županijom i pukovnijom proteže Fruška gora? — U kojih pukovnijah stere se Mala i Velika Kapela? itd. — Kraj kojih županijah teče rěka Drava? — Kojom županijom i kraj kojih pukovnijah teče Sava? — Kupa? itd.

7. *Važnija města u Hèrvatskoj i Slavoniji.*

A. Hèrvatska.

I. Zagrebačka županija.

Ima 77 □ miljah sa 235.626 stanovnikah.

Zagreb (Za)*) je glavni grad trojedne kraljevine, te broji 17.000 stanovnikah i 1300 kućah. Onaj dio Zagreba, koji leži na povišem brěžuljku, zove se gornji varoš; a onaj pod njim zove se dolnji varoš. U gornjem varošu je kr. naměstničko věće, kr. stol sedmorice, banski

*) Početnimi slovi naznačena su na zemljovidu města, o kojih se ovdě govori.

stol, županijski stol, zemaljsko financijalno ravnateljstvo, pěneznica, županijska oblast, narodno kazalište, gradski magistrat, zemaljsko vojno zapovědničtvo, narodni muzej, kr. pravoslovna akademija, viša gimnazija, viša realka, gèrčko-sjedinjeno sěmenište, kr. konvikt, uzorna glavna učiona, s kojom je spojeno i kr. učiteljište, glavna děvojačka učiona, župna cèrkva sv. Marka, štedionica itd. Od javnih sgradah odlikuju se u gornjem gradu: Županijska kuća s prekrasnom dvoranom, u kojoj se i sabori dèrže, banski dvor, viša realka, gimnazija, cèrkva sv. Katarine, narodni dom itd. U dolnjem gradu najveličanstvenija je sgrada pèrvostolna cèrkva sv. Stěpana, sagradjena početkom 13. věka iz sama rezana kamenja. Cèrkva je unutra $36^1/_2{}^0$ duga, 16^0 široka i u srědini 12^0 visoka. To je jedna od najlěpših cèrkvah u Austriji. Osobito krasan je veliki oltar, kao i prozori s obiuh mu stranah, koje je sadanji kardinal i nadbiskup Juraj Haulik dao lěpom staklenom slikarijom uresiti. — U blagajni pèrvostolne cèrkve imade sila dragocěnostih, kao što su: sv. moći, cèrkvene posude, biskupski štapovi, kape itd. Uz cèrkvu je nadbiskupski dvor, gdě je lěpa knjižnica, u kojoj ima oko 30.000 raznih knjigah i do 320 starih rukopisah. Kraj nadbiskupskoga dvora stere se vèrlo lěpi vèrt.

U dolnjem gradu Zagrebu ima nadalje bogoslovno učilište sa sěmeništem, samostan i bolnica braće milosèrdnikah; samostan, glavna děvojačka učiona, odgojilište i ženska preparandija kod milosèrdnih sestarah; veličanstvena kuća, sagradjena za zemaljsku bolnicu, samostan Franciskanah s velikom cèrkvom, kaptolska glavna učiona

za děčake itd. — Najveći tèrgovi u Zagrebu jesu: Jelačićev tèrg, na koji će se doskoro směstiti spomenik slavnoga bana Josipa Jelačića, Novi tèrg i kaptolski u dolnjem, i Markov pijac u gornjem gradu. — U Zagrebu ima više družtvah za promicanje narodnih svèrhah; takova su: družtvo za jugoslavensku pověst i starine, Matica ilirska, gospodarsko družtvo, obèrtničko družtvo; zatim družtvo čověčnosti. A nade je, da će se do bèrza otvoriti i jugoslavenska akademija. Osim toga imade u Zagrebu i muzejska knjižnica, tri tiskarnice, sirotište, ubožnica itd.

Kako i kada je grad Zagreb sazidan, nemoža se točno reći. Mnogi misle, da je jedan dio Zagreba bio sazidan već onda, kad su još gospodovali Rimljani u našoj domovini.

Oko godine 1091—1095. utemelji sv. Ladislav, pèrvi ugarsko-hèrvatski kralj, biskupiju zagrebačku, te sagradi cèrkvu i stan biskupa.

Kad su godine 1242. navalili divlji Tatari na Ugarsku, poběgne kralj Bela IV. u Hèrvatsku, naime u Zagreb. Tatari opustošiv Ugarsku, osvoje Zagreb i opustoše ga. Odatle otisnu se u potěru za kraljem Belom IV., koji poběže u Primorje, pa onda u Dalmaciju. Kud su Tatari prolazili, svuda su pustošili i harali. Ali i njih stigne zaslužena kazna. Hèrvati bo sdruže se u veliku vojsku, udare na neprijatelja, te ga godine 1242. hametom potuku tamo gdě blizu mora.

Bela IV. uvaživ zasluge Hèrvatah i napose grada Zagreba, učinjene mu prigodom njegova vojevanja s Tatari, podigne Zagreb na čast slobodnoga kraljevskoga grada (god. 1242).

Bela IV. zarati se kasnije někom prilikom sa slavnim Přemislom Otokarom, kraljem českim, a ovaj navali na Hèrvatsku, pače i na sam grad Zagreb. Da uzmogne navalu Otokarovih četah poněšto suzbiti, zapovědi Bela IV,, neka se sazidje na Griču, to jest tamo, gdě stoji sadanji gornji varoš, novi grad i tvèrdjava. Taj grad bio je već gotov god. 1266.

Godine 1303. dodje na sadanjem kèrvavom mostu do žestoka okèršaja medju pristaši Karla Roberta i Većeslava, kralja českoga. Robertova stranka nadvlada stranku Većeslavovu.

Godina 1506. bijaše vèrlo nesretna za Zagreb, jer mu potres razori mnogo kućah i obori zvonik sv. Marka.

Kad je Ljudevit II., ugarsko-hèrvatski kralj, u bitki kod Mohača poginuo (god. 1526.) izabrala je jedna stranka u Ugarskoj Ivana Zapolju za svoga kralja, druga pako prionula je uz Ferdinanda I., nadvojvodu austrijskoga i brata cara němačkoga Karla V. iz kuće habsburžke. Tako je bilo i u Hèrvatskoj, i k stranki Ivana Zapolje pridruže se Kèrsto Frankopan, ban hèrvatski i Šimun Erdödy, tadanji biskup zagrebački; a na strani Ferdinanda bijaše Bathyanyi i grad Zagreb. Uslěd toga pošalje Ferdinand I. generala Nikolu Thurna pod Zagreb s vojskom, koja se nastani u gornjem gradu. Privèrženici Ivana Zapolje obsědnu gornji grad, hotěći ga predobiti; Thurn zamoli od cara pomoć, a kad mu ova dodje, navali na biskupski grad i strašno ga ošteti.

Godine 1586. i 1590. bijaše u Zagrebu opet strašan potres, koji počini velike štete. Nemanje nesretna bijaše i godina 1645. Te bo godine zavladala u Zagrebu velika kuga, a da se běda i nesreća dovèrši, porodi se dne 29. ožujka u gornjem gradu velika vatra, koja uništi polovicu gornjega i skoro sav dolnji grad. Tom nesrećom izgori krov na pèrvostolnoj cèrkvi, a mnogi joj zidovi popucaju. Isto tako nanese vatra i godine 1706. veliku štetu Zagrebu.

U Zagrebu dèržali su se od više věkovah sabori; tu se je radilo za znanost za prijašnje doba dosta mnogo. Tu bijaše sěmenište, gimnazija i konvikt. Medju učenjaci odlikovahu se historici u zagrebačkom kaptolu: Ivan Gorički, Kèrčelić, Marcelović i Kovačević; medju svetjenici bili su historici Bedeković, Pejačević i drugi.

U novije vrěme diže se i lěpša Zagreb sve više a osobito někoje ulice. Tko je Zagreb prije 20 godinah vidio, taj ga nebi sada skoro ni poznao. Osobito za učione čini se sada puno više, nego ikada prije. Naša realka, koje nije prije ni bilo, ima sada vèrlo krasnu sgradu, koja je pravim uresom Zagrebu. Nadati se

je, da ćemo imati do skora i sveučilište, to jest više učione, u koje će djaci iz gimnazije stupiti, te se tamo učiti prava, lěčničtvo, bogoslovje i razne druge nauke. Bog bi dao, da se skoro utemelji to sveučilište!

Grad Zagreb je sada središte svega duševnoga napredka u trojednoj kraljevini. Od ovuda širi se znanje na sve strane mile naše domovine. Ovdě se tiskaju knjige i novine u hèrvatskom jeziku; ovdě se u saborih dogovaraju zastupnici našega naroda o tom, kako bi se moglo širiti blagostanje, napredak i razvitak u narodu.

Gornji grad bio je někada čvèrstimi zidovi obkoljen, isto tako i kaptol. Nu sada su ti zidovi porušeni.

Nedaleko od Zagreba je krasan perivoj, Maksimir ili Jurjaves zvani, što ga osnova i uredi biskup Maksimilijan Vèrhovac. Sadanji nadbiskup i kardinal, uzoriti g. Juraj Haulik, steče velikih zaslugah za ovaj perivoj, davši toga mnogo popraviti i bolje urediti.

Druga města, kamo se Zagrebčani rado izšeću je Tuškanec, osobito Sofijin put i Cmrok. Kad dodješ na Cmrok, otvori ti se prekrasan pogled na zagrebačke gore, na Ksaverovu dolinu i druga prekrasna bèrdašca, vinograde i doline. Sišav dolě s Cmroka na sěveroiztočnu stranu, dodjemo u Ksaver, koji Zagrebčani lěti rado polaze, da se zabavljaju. Ovdě je cèrkva sv. Franje Ksaverija. U prijašnje doba bijaše tu samostan. Krenuv od ovuda na zapado-sěver, doći ćemo za jedno pol sata u Šestine, gdě se gradski ljudi neděljom rado zabavljaju. Ovdě je župna cèrkva, a něšto dalje od nje dvor grofa Kulmera. Idući dalje na sěver, doći ćemo na Medvědgrad, koji je znamenit u pověstnici našoj.

Ovaj grad sagradio je biskup Filip god. 1249—50. i to s toga, da laglje sačuva svoje i cèrkveno blago pred četami českoga

kralja Přemisla Ottokara, koji je, zarativ se s Belom IV., sazidao grad Samobor. Kasnije došao je Medvědgrad u ruke svetovnih velikašah, a za vrěme borbe, što se je vodila medju pristaši Karla Martella i kralja Andrije, prodao ga je zagrebački biskup Ivan županu Gardunu. Poslě Ivana zasědne na biskupsku stolicu Mihalj, a medju tim umre i Karlo Martell. Papa je sada proglasio Karla Roberta, sina Martellova, za kralja ugarskoga. Dosadanji ugarski kralj Andrija III. pozove biskupa Mihalja k sebi, a tu sgodu upotrebi Gardun, udari na Zagreb, oplěni kaptol i stolnu cèrkvu i odvede něke kanonike u Medvědgrad i baci ih u tamnicu. Biskup Mihalj vrativ se, udari na Medvědgrad, pa ga osvoji, i predade kralju, koji ga dade Torstijem. — Sada je išao Medvědgrad iz jedne ruke u drugu, te došao god. 1436. u ruke grofovah celjskih, koji su si znali nabaviti još drugih gradovah i imanjah, te počeli skoro neograničeno gospodovati nad većom stranom kraljevine hèrvatske. Grofovi celjski i njihovi kastelani bili su na glasu radi svoje okrutnosti i samosilja. Po silovitoj smèrti zadnjega grofa celjskoga (1456.) ostade udova njegova Katarina baštinicom Medvědgrada, proti kojoj se za malo vremena podignu silni neprijatelji, a na čelu im němački kralj Fridrik. Kad je Katarina otišla iz Hèrvatske, prešao je Medvědgrad u druge ruke, te su ga něko vrěme posědovali i knezovi Zrinjski. God. 1590. ošteti ljuti potres Medvědgrad na toliko, da se je nadalje u njem jedva stanovati moglo. Od sada propadaše Medvědgrad sve jače, i buduć da ga njegovi vlastnici nehtědoše popravljati, to propade evo gotovo sasma. — O Medvědgradu i njegovih vlastnicih pripověda se mnogo pričah. osobito o tako zvanoj „cèrnoj kraljici“, o kojoj puk u zagrebačkoj okolici još i dan danas priča.

Krenuvši iz glavnoga grada Zagreba, doći ćemo za jedno 5 satih u tèrgovište *Samobor* (Sa), koje ima do 3000 stanovnikah. Ovdě je glavna učiona, samostan Franciskanah i dosta lěpo sazidanih kućah.

Ovomu tèrgovištu dade god. 1234. kralj Koloman znatne povlastice i prava. Kad se je god. 1248. zaratio Bela IV., kralj

ugarsko-hèrvatski, sa Přemislavom Otokarom, kraljem českim, navališe Česi u Hèrvatsku, i sagrade u Samoboru grad, koji je danas već sasma zapušten.

Na južnoj strani Samobora nalaze se *Rude* (Ru), u kojih ima bakra i željeza; jedno pol sata od Samobora na sěvernoj strani je *Brěgana* (Br), gdě se pravi staklo.

U dolini Brěgani ima kamenita uglevja, koje se dosada još nekopa na veliko. Sěverno od Samobora su *Novi dvori* (ND), imanje grofa Juraja Jelačića. Ovdě je pokopan neumèrli ban hèrvatski Josip Jelačić, koji je stekao velikih zaslugah za naš narod. Umro je 20. svibnja 1859.

Vozeći se iz Zagreba železnicom na jugo-iztok, doći ćemo u tèrgovište *Velika Gorica* (VG), koja ima do 450 stanovnikah. Ova kao i *Lukavec grad* glavnija su města u Turopolju, koje broji 7500 stanovnikah; tu ima više manjih obćinah. Čitavo Turopolje je 2 milje široko i $2^1/_2$ milje dugačko.

Turopolje spadaše někoč pod grad Zagreb. — Bela IV., dok je bio vojvoda ili knez Hèrvatske, rěši ga oblasti Zagreba i poděli svim obiteljim plemstvo i něke posebne povlastice i prava, što kasnije i kao kralj potvèrdi. Radi toga, što su se Turopoljci i u turskih ratovih osobito odlikovali, potvèrde im i drugi kraljevi ta prava i povlastice. Pod Ferdinandom I. bijaše u Turopolju 99 plemenitih obiteljih, a sad ih ima preko 600. — Kad su Francezi god. 1809. pod svojim carem Napoleonom I. osvojili onáj dio naše domovine, koji leži medju rěkami Savom i Unom, spadne i Turopolje pod Francezku upravu, i to sve do godine 1813. God. 1813. metnu ga pod němačko-austrijansku vladu, pa tek god. 1822. povratjeno je hèrvatsko-ugarskoj kruni. — Ova plemenita obćina imadjaše posebnoga župana i častnike, kao i svoj vlastiti

sud. Župana i sve častnike birahu svake godine. U mirnom vremenu dèržaše Turopolje narodnu četu od 129, u ratno pako od 300 pěšakah. Poslě god. 1860. je vlast turopoljskoga župana i njegovih častnikah znatno sužena, te im je dělokrug sasma drugi.

Vozeći se iz Velike Gorice preko *Lekenika* (L), gdě je kao u Velikoj Gorici željeznička postaja, doći ćemo u *Sisak* (Si), koji leži na utoku Kupe u Savu. Ovdě ima 1520 stanovnikah. Sisak je jedan od najznatnijih tèrgovačkih měståh u našoj domovini; njegovu tèrgovinu znatno pomaže željeznica iz Zagreba i parobrodi na Savi.

Sisak bijaše već u panonsko doba znatan grad, a kad su došli Rimljani u našu domovinu, znatno su ga povećali i polěpšali. Tèrgovina je ovdě upravo cvala. Grad ovaj bio je pod Rimljani sa svih stranah obkoljen čvèrstimi i jakimi bedemi, što dokazuju ostanci tih zidinah, razmetani po cěloj okolici sisačkoj, koji se još dan danas izkapaju. Rimljani ga zvahu Siscia ili Segesta. Još prije dolazka Hèrvatah bijaše u Sisku i stolica biskupa, a medju biskupi spominje se sv. Kvirin. Nu padom rimske dèržave poče padati i Sisak, nemogući se opirati mnogobrojnim, sa svih stranah prodirućim neprijateljem. Kad su Hèrvati poslě ljutih bojevah osvojili ove zemlje, postane Sisak, još uvěk dosta znamenit, glavnim gradom posavskih Hèrvatah; u njem stolovahu veliki župani ili knezovi, a medju njimi i slavni veliki župan Ljudevit. Kad su se kasnije izza oborena franačkoga gospodstva sjedinile obě Hèrvatske, izgubi i Sisak svoju važnost, te propadaše sve većma; gotovo nestalo mu spomena u cělom srědnjem věku. Kad je se Ladislav, kralj ugarski god. 1092. utemeljio biskupiju zagrebačku, darovao je Sisak i s okolikom ovoj biskupiji. U turskih ratovih Sisak se opet čestje spominje. God. 1544. dao je kaptol zagrebački, bojeć se Turakah, u Sisku sagraditi tvèrdjavu, koja još dan danas stoji, premda je sasma zapuštena, te se rabi za sasma druge svrhe. Turci navaljivahu više putah na Sisak. God. 1592. navališe pod Hasanom, bosanskim pašom na Sisak, bijuć ga tri dana; nu sisački branitelj, pop Mikačić, suzbije ih.

God. 1593. navali opet sila Turakah na Sisak pod istim Hasanom, ali ih Hèrvati, na čelu im slavni ban Tomo Bakač Erdödy, *) pomoćju carske vojske hametom pobiju i u Kupu natěraju toliko, da ova upravo puna bila njihovih tělesah. Ovdě se utopi i sam Hasan; tu pogiboše gotovo svi odličniji Turci, a poběda Hèrvatah tako se proslavi i toli znamenitom proglasi, da je papa nagovarao sve kèrstjanske vladare, neka se ugledaju u priměr Hèrvatah.

Ovaj gubitak tako razljuti sultana Murata, da je iste godine poslao Begler Bega sa 40.000 Turakah proti Sisku. Poslě dugotrajne i junačke borbe, što ju vodiše Hèrvati, pade Sisak u ruke Turčina 28. kolovoza 1593. Osvojiv Sisak, predju Turci preko Save te dodju blizu Zagreba, pa odvedu do 5000 kèrstjanah u robstvo. Slědeće godine obsědne nova vojska pod nadvojvodom Maksimilijanom Petrinju, koja je bila u turskih rukuh, te ju poslě žestoke borbe osvoji. Začuv Turci u Sisku, što se je sbilo s Petrinjom, upale grad i poběgnu.

God. 1641. navališe Turci opet na Sisak i porobiše ga, ali na odlazku dočekaju ih naši, živo ih potuku i roblje im otmu.

Još prije god. 1840. postane Sisak slobodnim i povlaštenim tèrgovištem.

Vrativ se iz Siska u Zagreb, krenut ćemo na zapado-jug željeznicom u tèrgovište *Jastrebarsku* (Ja), gdě

---

*) Ovaj slavni junak pokopan je u pèrvostolnoj cèrkvi zagrebačkoj, naime pred velikim oltarom u desnom brodu. U desnom kutu kraj žèrtvenika stoji u zidu mramorni spomenik slavnoga ovoga bana, a na spomeniku vidi se izvajana slika banova u vitežkom oklopju. U desnoj ruci dèrži šlem počivajući na stupu, a lěvom je prihvatío mač. Pred njim visi razpelo, a pod ovim u lěvom kutu stoji izšarani Erdödyanski gèrb. Nad glavom banovom urezana je poslovica banova: „IN DEO VICI“, t. j. U Bogu poběda. Oko slike izvajan je okvir, u kom se vide razni vojnički, hristjanski i turski trofei. Od zgora u sredini je gèrb trojedne kraljevine Hèrvatske, Slavonije i Dalmacije, a sa strane ime Isusa i Marije.

je željeznička postaja, a od ovuda opet južnim putem u *Karlovac* (K), koji leži kod utoka Korane i Dobre u Kupu. Karlovac sastoji iz tvèrdjave, varoši i predgradja *Dubovac*, te broji 5100 stanovnikah, koji se bave tèrgovinom, zanatom i ratarstvom. Ovdě je glavna učiona i niža gimnazija, zatim stolna cèrkva biskupa pravoslavnoga.

Kad su Turci počeli navaljivati na domovinu našu, podigoše u našoj domovini několiko tvèrdjavah, a medju njimi i tvèrdjavu Karlovac. Pèrvi temelj Karlovcu položen je god. 1579. pod carom Rudolfom II. Ime dobi od nadvojvode Karla, brata Rudolfova. Turci su dosta putah navalili na Karlovac, ali ih tamošnja posada uvěk hrabro odbijaše. God. 1645 i 1646. postrada ovaj grad s potresa, kuge i poplavice, a god. 1692. izgori gotovo sasma; nu kasnije se opet digne i znatno polěpša. Karlovačko predgradje Dubovac puno je starije od Karlovca. Turci zadadoše Dubovcu mnogo jadah; god. 1540. navale nanj, te ga strašno poplěniše, a god. 1578. upališe ga upravo na veliki petak, te je sasma izgorio. Od kako je Karlovac sagradjen, izgubi Dubovac svoju važnost.

Karlovac a stranom i Dubovac leže u ravnini, koju sa zapado-južne strane okružava Dubovačka gora. Na najvišem èrtu ove gore nad obalom Kupe diže se stari grad Dubovac, sada vlastničtvo grofa Nugenta (izgov. Nižana).

Jugo-zapadno od Karlovca leže toplice *Lešće* (L), gdě ima voda 29° R. stupnjevah, *Bosiljevo* (B) i *Severin* (Sv). U prijašnje doba zvaše se jedna županija severinskom županijom.

Iz Severina vratimo se natrag u Karlovac, a odavlè zaputimo se preko *Jamnice* (Jam) u Zagreb. U Jamnici izvire kisela voda, koja se u staklenicah razvozi po svoj Hèrvatskoj i Slavoniji. U novije vrěme poče se na-

stojati o tom, da se što jače digne ta kiselica.— Idući iz Jamnice put sěvera, doći ćemo opet u Zagreb.

Iz Zagreba pošav na istok prama Maksimiru doći ćemo u selo *Sesvete* (Sesv.) sa župnom cèrkvom. Iduć prama istoku dalje, došli bi u *Dugoselo* (Dug.) Od Zagreba do Dugogasela ima gotovo 3 milje.

Da podjemo pako iz Sesvetah sěvernim putem, došli bi u *Sv. Ivan* (Sv. I.), lěpo, na podosta visokom brěgu ležeće tèrgovište. Odavlě prikazuje se krasan pogled na mnoge preděle naše domovine. Sv. Ivansko vino vèrlo je dobro. — Zapado-sěverno od sv. Ivana leži u brěžuljastoj okolici *Bistrica* (Bi), gdě je lěpa i bogata cèrkva svete Bogorodice. Ovamo putuju svake godine tisuće i tisuće putnikah iz svih stranah naše domovine, pače i iz same Ugarske. Zapado-južno od Bistrice je *Stubica dolnja* (St) s lěpimi toplicami. Južno od Stubice gornje je město *Slani potok* (Sl. P.), gdě izvire slana voda.

Iz Stubice vratit ćemo se preko *Oroslavja* (O) i *Bistre* (B) u Zagreb.

II. Varaždinska županija.

Ima 31³/₄ □ milje sa 150.830 stanovnikah.

Krenuv iz Zagreba prama sěveru došli bi konačno u 10 miljah od Zagreba udaljeni *Varaždin* (V). Ovo je lěpi grad nedaleko rěke Drave; brôji 10.200 stanovnikah. Tu je glavna učiona, niža realka i viša gimnazija, franciskanski i kapucinski samostan, kao i samostan duvnah sv. Ursule, u kojem je žensko odgojilište i děvojačka

glavna učiona. Sve doněkle těraše Varaždin prilično živahnu tèrgovinu osobito sa plodinami; nu odkako je potegnuta željeznica do Čakovca prestane i ta živahnost.— Što neide željeznica kroz Varaždin, krivi su sami Varaždinci, jer su posebnom deputacijom u Beču molili, da im se izkaže ta milost, te im se nevodi željeznica kroz njihov grad.

Město ovo obstojaše po svoj prilici već za vrěme hèrvatskih kraljevah. Tatari navaliv na Hèrvatsku, nanesoše Varaždincem velike štete. S početka stajaše Varaždin pod upravom županah i vlastnikah utvèrdjenoga grada u Varaždinu, nu kasnije ih oslobodi toga gospodstva kralj Ljudevit (god. 1357), prem si još i pozniji vlastnici utvèrdjenoga grada prisvajahu sve do današnjega vremena něku osobitu vlast nad cělim gradom. Kad je pod Ferdinandom II. ustrojena varaždinska Krajina vojnička, postade Varaždin glavnim stanom zapovědnika čitave Krajine varaždinske, i to sve do vremenah Marije Terezije, koja ju s nova preustroji.

God. 1649. izgori gotovo sav grad Varaždin tako, da neostane ni traga velikoj strani prijašnje varoši. God. 1776. propade požarom opet do 400 kućah, a tom nesrećom izginu mnogi saborski spisi. Poslě toga požara prenešen je i banski sud iz Varaždina, gdě bijaše naměstjen god. 1750.; isto tako ukinuto je god. 1767. obstojavše u Varaždinu hèrvatsko naměstničko věće i sjedinjeno s ugarskim.

U najnovije vrěme, od god. 1835.—1848., u koje pada preporodjenje hèrvatske narodnosti i duševnoga života, prednjačio je Varaždin lěpim priměrom u mnogih narodnih podhvatih i predlozih ostalim gradovom i županijam.

Južno-iztočno od Varaždina leži tèrgovište zvano *Varaždinske Toplice* (V. T.), 3 sata od Varaždina udaljeno. Toplice ove u novije su vrěme dosta lěpo uredjene; one su vèrlo dobre za razne bolěsti; a mnogobrojni spomenici i ostanci gradjevinah rimskih dokazuju, da su ove

toplice već i Rimljani rabili. Ovamo dolaze bolestnici iz raznih krajevah i zemljah. — Medju Varaždinom i Varaždinskimi Toplicami stoji *Kneginec* (K).

U Knegincu dao je kralj Mirko god. 1203. zatvoriti brata si Andriju, vojvodu hèrvatsko-dalmatinskoga, koji se je bio stavio na čelo buntovnikah, nezadovoljnih s kraljem Mirkom. Kralj videći, da su se buntovnici utaborili na Dravi, krene proti njim, a nemogav na nje udariti slabom svojom vojskom, podje u njihov tabor, gdě ih je sklonuo, da polože oružje pod uvětom, da će im sve oprostiti; Andriju pako odvede sobom i zatvori ga u Kneginec, te ga izpusti stopèrv god. 1204.

Ovaj Andrija vladaše kasnije od god. 1205. do g. 1235. kao kralj ugarsko-hèrvatski.

Pošav iz Varaždina zapado-južnim putem preko *Ivanca* (Iv.), gdě se u blizini kopa kalamina i kamenito uglevje, doći ćemo u *Lěpuglavu* (L). Tu bijaše někada glasoviti samostan Paulinah, a sad je tu tamnica za zločince.

U Lěpojglavi pokopan je slavni junak Ivan Korvin. Lěpoglava je sada vlastničtvo kaptola čazmanskoga.

Idući dalje jugo-zapadnim směrom, doći ćemo u *Radoboj* (R), gdě se je tja do najnovijega vremena kopao sumpor. Pošto pako se kopanje sumpora u Radoboju neizplatja, ukinut je ovaj posao. — Zapadno od Radoboja leži tèrgovište *Krapina* (Kr), koja bijaše někoč dosta znamenitim gradom. Ovdě je samostan Franciskanah kao i tvornica za kameno posudje. U blizini kopa se cèrni mramor.

Na bèrdu uz samo tèrgovište leže podèrtine starinskoga i něgda glasovitoga krapinskoga grada, o kojem se po svih slavjanskih dèržavah priča (što dakako stoji u opreci sa pověstnicom), da su odatlě iz Krapine tri brata: Čeh, Leh i Meh, ostaviv svoj

zavičaj, pošli u sěver sa svojimi četami i tamo kod rodjene bratje tri dèržave ustrojili, i to Čeh Česku, Leh Poljsku i Meh Rusku.

U Krapini dèržalo se je i više saborah, a kraljevi Ljudevit I. i Matija Korvin stanovahu višeputah ovdě.

Krapina znamenita je u novije doba i tim, što se je ovdě rodio Dr. Ljudevit Gaj, probuditelj narodne svěsti i uzkrisitelj novije književnosti.

Dva sata po prilici od Krapine udaljene nalaze se — iduć južnim směrom — *Krapinske Toplice* (K. T.), u koje dolazi svakoga lěta mnogo bolestnikah. Vrělo ovih toplicah ima 34—35° R. topline. — Iztočno od Krapinskih toplicah leži *Sutinsko* (Sut.), takodjer dobro poznate toplice, koje su osobito za ženske dobre. Vrělo tih toplicah ima 25—30° R. topline. — U *Klanjcu* (Kl.) je samostan Franciskanah.

Kako već prije spomenusmo, zove se onaj preděl varaždinske županije, štono leži medju zagrebačkom i kostelskom gorom i medju Ivančicom, *Zagorje*, koje se odlikuje osobitom krasotom i milinom. Tko je ikada putovao Zagorjem, sěćat će ga se dok živi. To je jamačno jedan od najkrasnijih predělah u domovini našoj.

U prijašnje doba spadalo je na varaždinsku županiju i Medjimurje, to jest onaj preděl medju rěkami Murom, Dravom i i štajerskom medjom. — Medjumurje bijaše već od davnih davninah cělokupan dio Hèrvatske, te je ostalo děl naše domovine i onda, kad se je ova pridružila Ugarskoj. Spadalo je u staro doba na veliku zagorsku županiju, na koju je spadao osim današnjega Zagorja i velik dio sadašnjega Štajera. Kralj Bela IV. darovao je Medjumurje tadanjemu banu hèrvatskomu Demetru Čaku, i to god. 1266. Ovaj sagradi ondě grad i nazva ga Čakovac. God. 1350. darova kralj Ljudevit Medjimurje hèrvatskomu banu Stěpanu Lackoviću; nu samovoljni kralj Si-

gismund dade ovoga bana god. 1395. u saboru dèržanom u Križevcu uhvatiti i uz drugih 30 hèrvatskih plemićah pogubiti, a njegova imanja i svu zagorsku županiju prodade god. 1405. za 40.000 dukatah svomu glavnomu prijatelju Hermanu grofu Celjskomu, što ga imenova hèrvatskim banom město nesretnoga Lackovića. U vlasti grofovah Celjskih ostade Medjumurje sve do njihova dospětka god. 1456., kadno Ladislav Hunyady ubi Ulrika Celjskoga u Biogradu. — Za baštinom celjskih grofovah hlepio je najviše rimsko njemački car Friderik III., te mu podje za rukom, da dobije sve njihove gradove, po imenu i Čakovac s Medjumurjem. Od zagorske županije ustupio je kralj Matija Korvin, brat pomenutoga Ladislava Hunyady-a, caru Fridriku uz 10.000 for. godišnjega prineska od prilike polovicu, koja se pod Vladislavom II. sasma pripoji Štajeru, na koji spada i dan danas. Ostatak zagorske županije privalio je županiji varaždinskoj zajedno s Medjumurjem, koje je kasnije god. 1470. poklonio hèrvatskomu banu Ivanu Thuzu de Láak, a kad ga ovaj izda, pokloni isto Medjumurje svomu popečitelju financijah Ivanu Ernestu pl. Hampo, koga pod jedno imenova hèrvatskim banom. Njegov sin Gašpar preminu bez potomka, a Petar Keglević, tast mu i ban hèrvatski, osvoji sva njegova imanja, pak i Medjumurje, a buduć da ih dobrovoljno nehtěde predati kraljevskoj blagajnici kao baštinici izumèrle obitelji Ernuštah, posla Ferdinando I, na njega vojsku pod sigetskim junakom Nikolom Zrinjskim, koji Keglevića god. 1550 nadjača. Iste godine poklonio je Ferdinand Medjumurje pomenutomu Zrinjskomu, kojega već prije imenova banom hèrvatskim.

Od onda su Medjumurje dèržali grofovi Zrinjski sve do god. 1682., kadno je bio Ivan Baltazar, poslědnji grof Zrinjski poradi puste sumnje uhvaćen, i na strašnoj tirolskoj tvèrdjavi Rottenburgu u tamnicu bačen, gdě je 20 godinah kapao, i buduć da nije smio s nikim govoriti, nego sa svojim izpovědnikom, napokon oněmio, poludio i god. 1703. upravo poginuo. Imanja njegova prisvojila je carska gradačka komora, dok nisu bila kasnije na zahtěvanje saborah opet domaćim sinovom prodana ili darovana.

Težko je odgovoriti na pitanje, kada je Medjumurje odpalo

od naše domovine, te kad je pridruženo Ugarskoj. O tom kažu, da je Juraj Zrinjski, unuk sigetskoga junaka, poželio časti veležupanske, a neimajuć u zaladskoj županiji u Ugarskoj imanjah, a nemogav ove časti dobiti u Varaždinu, gdě su grofovi Erdödski naslědni župani, privolio je kralja, te je dopustio, da se Medjumurje odtèrgne od varaždinske županije i pridruži Ugarskoj.

Tako je dakle Hèrvatska radi taštine jednoga čověka nezakonito lišena svoga najkrasnijega preděla, „hèrvatskoga perivoja."

God. 1848. spojeno je opet Medjumurje s našom domovinom, nu već 1861. pridruženo je na novo Ugarskoj, prem sabori naši neprestance nastoje da nam se povrati krasni taj preděl.

Povèršina Medjumurja iznosi do 16 □ miljah, te ima do 55.000 stanovnikah, samih Hèrvatah.

Najznatnija města u Medjumurju su: *Čakovac* (Ča), tèrgovište s lěpimi i urednimi kućami, ima franjevački samostan, tvornicu šećera i više od 1.500 stanovnikah.

Čakovac utemeljen je za vlade Bele IV., i to od hèrvatskoga bana Demetra Čaka, koji je ovdě sagradio grad, prozvavši ga Čakovac. Ovaj grad bio je kasnije znatno učvèrštjen. Nikola Zrinjski stanovao je ovdě. Ovo město mnogo je pretèrpilo od turskih navalah.

Nedělišće, (Ne) tèrgovišće sa 2.000 stanovnikah.

God. 1570. utemeljio je grof Juraj Zrinjski u Nedělišću tiskarnicu, gdě su bile tiskane pèrve hèrvatske knjige, a medju njimi „Novi Zakon", preveden Mihal. Bučićem, Verböczyev zakonik Tripartium, preveden po Ivanu Pèrgošiću i t. d. Ostalim u Nedělišću izašlim knjigam neima ni traga više, jer su bile napisane u duhu protestantičkom, a kad su došli ježuvite u Medjumurje, spalili su bèrže bolje sve hèrvatske knjige, izašavše u Nedělišću i u Varaždinu, kamo je bila tiskarnica iz Nedělišća prenešena i gdě je i utèrnula. Hèrvatska iza toga nije imala za cěli 17. věk tiskarnice.

Legrad (Le), slobodno tèrgovište, leži kod utoka Mure u Dravu. Ovdě je katolička župna i protestantička cèrkva. Legradski, lěpo izkićeni noževi poznati su na da-

leko. — Kod broda preko Mure, Kakinjom nazvanoga, vidi se umětno priredjeno město, gdě někoč stajaše tvèrdja Novi Zrinj.

Ovu tvèrdju dao je oko godine 1661. sagraditi Nikola, sin Gjure Zrinjskoga. To je bilo povodom, da je veliki vezir Ahmet Kiuprili velikom vojskom udario na Ugarsku. Nu hrabri Nikola porazi ih god. 1663. kod Budima, poslě kod Ostrogona, a napokon kod Novoga Zrinja i kod Osěka. A kad je kasnije Montecuculi, vèrhovni zapovědnik austrijske vojske, stavio u Novi Zrinj francezku i talijansku posadu, odstraniv Hèrvate i Ugre, razljuti se Nikola i ode u Čakovac, te se više nije htěo měšati u vojsku. Tom neslogom posluže se Turci, udare na Novi Zrinj, osvoje ga i razore (god. 1664.) Skoro izza toga god. 1665. umre i Nikola Zrinjski u 37. god. života svoga.

Zatim su znatnija još města *Štridava*, (Št) župno město, gdě raste glasovito medjumursko vino, *Dubrava* (D.), *Guričan* (G.), *Kotori* (K.), *Sv. Helena* (S. H.), *Prelog* (P.). itd.

III. Križevačka županija.

Ima 31 □ milju sa 80.192 stanovnikah.

U ovoj županiji glavni je grad *Križevac* (Kr) sa 2.700 stanovnikah. Leži na potoku Glogovnici. Ovdě je stolica biskupa gèrčko-nesjedinjenoga i njegova kaptola, gospodarsko učilište (utemeljeno god. 1860.), koje pod sadanjim ravnateljem Dragutinom Lamblom vèrlo napreduje; tu je i glavna učiona. Županijska kuća krasno je sagradjena, te je pravi ures cělomu gradu.

Križevac je jedan od najstarijih kraljevskih slobodnih gradovah u domovini našoj. Glavna križevačka cèrkva sagradjena je već god. 1090. Svoje povlastice dobio je Križevac već od kralja Kolomana, te ih je Bela IV. potvèrdio god. 1253. Križevačka žu-

panija bijaše spojena sa zagrebačkom, te je podban trojedne kraljevine uvěk bio i veliki župan zagrebačko-križevački; nu ostalo častničtvo imala je svaka županija napose.

Kraljica Marija Terezija imenovala je god. 1756. grofa Josipa Draškovića pèrvim velikim županom križevačke županije. Ova županija bijaše prije mnogo veća nego sada; nu kasnije pridružili su najlěpši njen dio k vojničkoj Krajini. U Križevcu dèržali su više saborah, na pr. pod banom Nikolom god. 1324., pod kraljem Sigismundom god. 1398. Ovaj sabor tim je znamenit, što je nanj Sigismund pozvao Stěpana Šimontornju i Stěpana Lackovića, načelnike one stranke, koji ga nisu htěli pripoznati za kralja, zadavši im svetu svoju rěč, da im se neće ništa zla dogoditi. A kad su došli, dao ih je smaknuti i kroz prozor baciti. Ova věrolomnost prouzroči još veću bunu i nezadovoljstvo, dok su konačno Sigismunda uhvatili i na něko vrěme u Siklošu u Ugarskoj zatvorili. Osim ovih dèržani su u Križevcu sabori još god. 1408., 1424., 1439., 1497. i 1504. itd. Poslě bitke na Mohačkom polju patio je Križevac i njegova okolica vèrlo mnogo u nastavšem ratu medju Ferdinandom I. i Ivanom Zapoljom.

God. 1608. utemeljena je pod Ferdinandom II. gèrčko-nesjedinjena biskupija Križevačka, te se je zvala s početke svidnjička.

Na śěveru od Križevca je grad *Koprivnica* (Ko) sa 4746 stanovnikah, bavećih se ponajviše poljodělstvom, i uza to tèrgovinom i zanatom. Ovdě je glavna učiona i samostan Franjevacah.

Kralj Ljudevit I. potvèrdio je god. 1356. povlastice grada Koprivnice kao kraljevskoga slobodnoga grada. Koprivnica bijaše izza Varaždina jedan od pèrvih gradovah, kamo je Ferdinand I. metnuo němačku vojsku kao posadu. Uslěd zaključka ugarskoga sabora od god. 1575. bijaše ovdě sagradjena tvèrdjava, koja je bila od dosta velike važnosti u turskih ratovih. Od god. 1597.—1756. stajaše tu zapovědničtvo varaždinske Krajine, pa je onda preměštjeno u Belovar.

Južno od Koprivnice su razvaline někadanje tvèrdjave Staroga grada, a iztočno razvaline Kamengrada. Te su razvaline sada u vojničkoj Krajini.

Zapado-sěverno od Koprivnice je tèrgovište *Ludbreg* (L) sa velikim gospoštinskim gradom, krasnom cèrkvom, — kamo svake godine hodočasti mnogo putnikah — i lěpom učionom. Okolica ludbrežka vèrlo je krasna i plodna, kao što u obće sva Podravina, to jest preděl, ležeći na obalah rěke Drave. — Sěverno od Križevca leže podèrtine grada *Kalnika* (Ka), koji je u pověstnici hèrvatskoj dosta znamenit.

Tko i kada ga je sagradio, nezna se pravo; nu neima sumnje, da je već pod hèrvatskimi narodnimi kraljevi obstajao. — Kad su za vrěme Bele IV. Tatari navalili na Hèrvatsku, obsědnu i Kalnik, ali ih knez Filip dočeka junačkim sèrdcem i pozdravi, kako se Hèrvatom pristoji. Tatari moradoše od ovuda poběći s kèrvavimi glavami, koje su im Hèrvati tamo blizu mora kasnije sasma razbili. —

U staro vrěme bijahu u gradu Kalniku podzemne tamnice, u koje bacahu kraljevi dèržavne zločince. U ove tamnice dovedoše god. 1365. tri zarobljenika, a ti bijahu kralj bugarski Stražimir Aleksandrović sa svojom ženom i kćerju. Stražimir čamjaše četiri duge godine u tamnoj tamnici. God. 1386. zatvoriše ovdě kraljice Jelisavu i Mariju, Sigismundovu zaručnicu, odkuda ih kasnije preměstiše u Novi grad blizu mora, gdě je bila Jelisava zadavljena, a Marija poslě 10 měsecih na slobodu puštena.

God. 1387. stanovaše u Kalniku kralj Sigismund sa svojom suprugom Marijom. — God. 1393. zavlada bosanski kralj Ostoja mnogimi gradovi u Slavoniji i Hèrvatskoj, a medju timi i Kalnikom. Nu već god. 1406. bavio se Sigmund opet u svom Kalniku, i to sa svojom suprugom Barbarom celjskom, koja je kasnije duže vremena ovdě živila. Godine pako 1427. prodade Sigismund grad Kalnik biskupu zagrebačkomu, ali ga već god. 1436. uzme natrag, nevrativši novce, što ih je zanj primio. Kasnije su ga posědovali

razni vlastnici, a medju njimi i Ivan Korvin, naslovni kralj bosanski.

Ivan Korvin postavi u grad Kalnik oko god. 1498. Baltazara Alapića, koji je umio grad braniti proti svim napastnikom. Ivan Korvin obljubi na toliko rečenoga Baltazara Alapića, da mu god. 1502. na věčna vrěmena darova Kalnik. Po smèrti Baltazara Alapića dobi ovaj grad njegov sin Ivan. Za njegova života nastade poslě nesretne bitke na Mohačkom polju (god. 1526.) tužno stanje za Hèrvatsku, a na pose za okolicu kalničku. Silne čete turske uznemirivahu neprestano sve obližnje gradove, paleći sela i polja, proganjajući i ubijajući mirni narod. Dvakrat bijaše za vrěme Ivana Alapića u opasnosti grad Kalnik. God. naime 1553. navali iz Bosne Uleman paša bosanski u županiju križevačku, predobi gradove Věroviticu, Začesan i Dubravu, te pokuša osvojiti Križevac i Kalnik. Ali kad mu to za rukom nepodje, ode na Varaždinske poljane, gdě ga dočeka ban Nikola Zrinjski s Lukom Sekelom, razbivši mu svu vojsku. Dvanaest godinah kasnije, naime god. 1565. dodje do Kalnika opet turska vojska pod Mustafom Sokolićem, te utaboriv se med Križevcem i Koprivnicom, razorivala je svu okolicu. Nu ban Petar Erdödy, porazumiv se sa svojim tastom Ivanom Alapićem Kalničkim i sjediniv se još s drugimi, potuče kod Obreša, nedaleko od Kalnika, hametom Turke, na što im prodje volja nasèrtavati na okolice tamošnje. Sinovi Ivana Alapića, Gašpar i Nikola, podigli su kao poslědnji svoga plemena svoju porodicu na najviši stepen slave, dočim Gašpar god. 1572. postao banom hèrvatskim, a zajedno i barunom. Poslě kad izumre mužko pleme Alapićah, pripade grad Kalnik Marijani Alapićevoj, udatoj za Petra baruna Draškovića.

God. 1687. predje sav Kalnik u ruke Vladislava Orehocija, pod kojim poče već propadati, dok napokon sasma nepropade. Sokolovi sada se legu, gdě se radjahu vitezovi; zmije plaze, kuda prolažahu muževi, oduševljeni za slavu, domoljubje i věru!

Idući iz Križevca preko *Vèrbovca* (V) na jug, a onda poněšto na iztok, doći ćemo u krasan preděl M o s l a v i n u. Taj kotar prikriva s jedne strane moslavačka

gora, pod kojom se na južnoj strani duž iste gore od zapada na iztok više nego 4 sata protežu krasni vinogradi, gdě raste glasovito moslavačko vino. Ove vinograde dao je još rimski car Klaudio zasaditi. U sržd spomenutoga kotara u dolnjem već predělu leže medju krasnimi brěžuljci tri grada: Veliki, srednji i mali grad moslavački. Na iztočno-južnoj strani njegovoj pruža se glasovita ravnica Lonjsko polje zvana, koja zasiže tja u požežku županiju i gradišku regimentu. Šteta da ovo polje nije izsušeno, jer bi to bio najplodniji prēdel u cěloj Hèrvatskoj; al ovako Lonja potok zimi razlije se, poplavi okolicu i načini velike štete. S toga se već od više godinah svojski nastoji o tom, da se to polje osuši; tim bi se dobilo više tisućah ralih najplodnije oranice. Na Lonjsko polje dolazi, osobito u prijašnje doba, sila labudovah, divljih gusakah, ražaljah, čapljah, šljukah, orlovah, a osobito nebrojena jata divljih patakah.

Iz Moslavine krenuti ćemo preko Siska i Velike Gorice u Zagreb.

IV. Rěčka županija.

Ima 28 □ milje sa 89.175 stanovnikah.

Glavno město u ovoj županiji je *Rěka* (R), jedan od najlěpših gradovah u našoj domovini; ima 10.500 stanovnikah. Rěka je slobodan i kraljevski grad, leži na bočini kamenita bèrda sve do mora u uzkoj i kamenitoj dolini, na ustju potoka, Rěčina zvana, koji se tu izlěva u more, te sastoji iz novoga i staroga grada. Stari varoš leži něšto više od novoga, te ima uzke neuredne ulice; novi je pako mnogo lěpši od staroga, ima krasne, široke

i lěpo uredjene ulice s krasnimi kućami, medju kojimi se osobito odlikuje kazalište, bivša cukrarnica i vojnička akademija. Medju ulicami najlěpša je tako zvani Corso. Od cèrkvah je najlěpša cèrkva sv. Vida, mramorom bogato urešena. Ovdě je viša gimnazija, nautička učiona, dvě glavne učione, hèrvatska i talijanska, samostan Kapucinah i kaludjericah, tvornica za kemičke tvorine, tvornica plina, kojim se grad razsvětljuje, parni mlin, tvornica duhana i platna za jedra, kožarnice, velika tvornica papira, tiskarna, nova luka za veće, i stara u koritu Rěčine ponovljena luka za manje brodove, itd. — Rěka je kao primorski grad najvažnije tèrgovačko město u domovini našoj; ovamo dolazi svake godine mnogo inostranih brodovah, koji dovoze i odvoze svakovèrstne robe. Čitav promet iznosio je g. 1862. preko 13 milijunah forintih. A grad taj biti će za naš promet i tèrgovinu još važniji, kad se sagradi zemunsko-rěčka željeznica. — Nad Rěkom diže se na golemih i golih klisurinah *Tèrsat* (T), gdě se nalaze još ostanci staroga grada Frankopanah. Pogled odatle sbilja je veličanstven. Na ovaj brěg vodi sa Rěke 411 kamenitih skalinah. Gore je samostan Franciskanah, što no su ga sagradili Frankopani, nadarivši ga bogato.

Tu je glasovita cèrkva svete Marije, majke božje lauretanske, kamo hodočasti svake godine mnogo pobožnih putnikah iz primorskih predělah i iz Kranjske.

Grad Tèrsat bijaše već u staro doba za Hèrvatsku toli važan, da je, kada je Karlo Veliki hotio Hèrvatsku si pokoriti, franačka vojska nastojala najprije Tèrsat osvojiti; ali nagazi na silni odpor; franački grof Erich pade obsědajuć grad g. 799., a vojsku

njegovu uništi gotovo pučanstvo, bacajuć na nju silno kamenje i strěle.

Pod Tèrsatom postade s vremenom grad, koji dobi od rěke Rěčina ime Rěka.

Pobližje věsti o Rěci dolaze stopèrv u 13. věku, te su uzko skopčane s porodicom knezovah Frankopanah. God. 1193. dobi ova porodica od kralja Bele III. kneževinu Modruš, a godine 1260. od Bele IV. knežiju vinodolsku, a š njom valjda i Rěku. Početkom 14. věka posědovahu Rěku knezovi Duinski, ali ipak ostade ona cěloviti dio naše kraljevine. Početkom 15. věka dodje opet u ruke Frankopanom. Kasnije izgube ovi Rěku, koja dodje u ruke caru Frideriku i njegovim naslědnikom, koji su ju od Hèrvatske odkinuli. Dne 19. studenoga god. 1725. proglasi car Karlo Rěku slobodnom lukom. Marija Terezija stvori severinsku županiju, a grad Rěka postade sělom velikoga župana nove županije. Tako je Rěka neposredno Hèrvatskoj kraljevini utělovljena. Josip II. ukinu severinsku županiju i ustroji za razliku od austrijskoga Primorja, tako zvano ugarsko Primorje s gradovi i lukami Rěkom, Bakrom i Kraljevicom. Za vrěme francezkih ratovah postade i Rěka dio novoga kraljestva ilirskoga, a kad je ovo prestalo, priklopiše ju s početka naslědnim pokrajinam austrijskim, godine pako 1822. pridružena je kruni ugarskoj i tako ostade sve do god. 1848., gdě je pripala trojednoj kraljevini, kojoj po pravu uvěk i pripadaše.

Na sěveru Rěke leži *Grobnik* (Gr).

Medju Grobnikom i jadranskim morem potukoše Hèrvati hametom divlje mongolske čopore god. 1242, te je tako domovina naša oslobodjena od divljega ovoga neprijatelja. Zato prozva narod ono polje grobničkim poljem.

Put iz Rěke u *Bakar* (B) vodi kamenitom dragom, pa je na mnogo městih odtud strašan pogled na oštre klisure i gole zidine, što no se s dvě strane dižu nad tom dragom. Grad Bakar leži u morskom zalěvu, okruženu sa sviuh stranah kamenitimi gorami, sred kojih leži sigurna

i prostrana luka, iz koje vodi samo prama jugo-iztoku uzki put, kuda brodovi prolaze. Taj maleni grad leži amfiteatralno na bèrdašcu tik mora, s kojega se vide svi prozori svih kućah, koje su u gornjem gradu sazidane jedna nad drugom na sgoljnom kamenu, dočim je dolnja mu strana, što uz more leži prostranija. Sa svih ga stranah okružuju vinogradi, u kèršu postupno zasadjeni, koji rode dobrim vinom, izmedju kojih se iztiče glasovita Vodica. Tèrguje sa dugami, uglevjem i ribami, osobito sardelicami i tuninom, koja se na tri města lovi, svake godine do 1500 centih. Bakar je kralj. slob. grad sa slobodnom lukom; broji 2500 stanovnikah, bavećih se najviše brodarenjem po svih stranah světa, gdě jim kano mornarom dobro ime stoji; a ima glavnu učionu. U gradu je starinski, nepravilno sagradjeni kasteo i lěpa cèrkva sv. Andrije.

Mnogi misle, da je Bakar sagradjen još za vrěme gospodstva rimskoga u ovih zemljah. Od god. 1223—1670. spadaše Bakar s početka na vlastničtvo knezovah Frankopanah, kasnije na vlastničtvo Zrinjskih, a kad je obitelj grofovah Zrinjskih izumèrla, premetaše ga iz ruke u ruke, dok ga god. 1778. Marija Terezija digne za slobodni kraljevski tèrgovačko-pomorski grad. Iste godine bijaše Bakar pridružen Hèrvatskoj.

Medju Bakrom i Rěkom leži *Draga*, stèrma i uzka dolina, gdě raste mnogo dobra vina.

Južno-iztočno od Bakra leži *Kraljevica* (K). Put iz Bakra ovamo vèrlo je uzak, a putnika hvata često groza, pomisliv, kako bi se svaki čas mogla koja od visećih klisurinah nanj oboriti. Kraljevica ima krasnu luku, gdě su brodovi sigurni od svake pogibelji. Ovu luku dade g. 1720

sagraditi Karlo VI. Na desno od Kraljevice diže se na brežuljastoj užini, koja se u more pruža, kasteo Zrinj.

U ovom kastelu bi ugovorena ona urota medju Frankopanom, Zrinjskim, Nadasdim i Tattenbachom, koja urodi za sve ove muževe strašnimi poslědicami. Ovi bo su pristali uz Rakoczya, koji je zametnuo bunu proti Leopoldu I. Nu urotnici budu izdani, te četvorica njih izgubiše glave god. 1671.

Izmedju Kraljevice tja do *Novoga* (N.) proteže se krasna dolina, zvana Vinodol, gdě raste osobito dobro vino. Ima ovdě doduše kamenja i klisurinah dosta, ali ipak je viditi vinogradah i drugoga dèrvetja tako, da je oku ovuda ugodno razgledavati se. Medju Kraljevicom i Novim leži *Cèrkvenica* (C).

Iz Karlovca u Rěku vodi cesta zvana Lujziana, koja je sagradjena početkom ovoga stolětja. Cesta je vèrlo krasna, te se odlikuje velelěpom, upravo romantičkom prirodom. Kad dodješ ovim drumom u *Jelenje* (J.) otvara ti se prekrasan pogled na jadransko more. Iz Karlovca u Kraljevicu vodi put, koji se zove Karolina.

Osim navedenih městah znamenitija su u rěčkoj županiji još města *Vèrbovsko* (V.), *Mèrkopalj* (M.), *Delnice* (D), *Fužine* (F) i *Čubar* (Č).

B. Slavonija.

V. Věrovitička županija.

Ima 85 □ miljah sa 158.252 stanovnikah.

Osěk (Os), glavni grad Slavonije i zajedno i sělo věrovitičke županije, leži na desnoj obali Drave, preko

koje vodi dèrveni most u Ugarsku. Osěk ima 13.200 stanovnikah, te sastoji iz gornjega i dolnjega grada, tvèrdjave i Majurevah ili novoga grada. U njem ima lěpih sgradah, jedna bolnica, samostani Franciskanah i Kapucinah, viša gimnazija, dvě glavne učione, tvornica željeznih strojevah i spravah, tvornica ulja i ognjila, odmotnica za svilu, paromlin, kožarnica, tiskarna lěvaonica željeza itd. Svega skupa ima tu 10 cèrkvah i kapelah. Županijska kuća vèrlo je lěpa.

Gdě stoji sadanji Osěk stajaše někoč rimski grad Mursa, o kojem misle, da je bio sazidan još prije narodjenja Isusova. Već početkom 4. stolětja poslě Isusa zna se za izvěstno, da je bila ovdě biskupija, koja obstojaše valjda sve do vremenah Atile; što se kasnije sbilo, o tom pověst nepripověda ništa.

Godine 1536. navalili su Turci pod Mehmedom, pašom biogradskim na Osěk, Požegu i Oriovac, te su ih osvojili. Medjutim sakupi Ferdinand I. dvojaku vojsku. hoteći, da stane jedanput Turčinu na put. S toga godine 1537. povede jednu vojsku Petar Krušić, a drugu Ivan Kacianer; nu nemogav radi nestašice hrane udariti na Turke u Osěku, povuku se natrag. Ali u tom na nje navale Turci, te bi Hèrvati bili odèržali pobědu, da nisu němac Kacianer i Pakri izdali vojsku. Tom prigodom pogine do 20.000 Hèrvatah.

Od toga vremena stenjaše Osěk u rukuh okrutnoga Turčina. Sultan Sulejman dade oko godine god. 1560. sagraditi veliki most preko Drave, da uzmogne laglje prelaziti u Ugarsku; nu g. 1664. upali ga Nikola Zrinjski i razori; ali ga Turci opet sagrade do skoro, te ga posědovahu sve do god. 1686. — God. 1685. naumi general Lesle osvojiti Osěk, ali nepodje mu to za rukom, premda je vojska njegova varoš poplěnila. God. 1687. protěrani su Turci iz Osěka, a godine 1688. protěraše Turke sasma iz Slavonije. God. 1848. zauzè tvèrdju magjarska ustaška vojska; god. 1849. predade se opet carsko-austrijskoj vojsci.

Osěk proglašen je god. 1809. kraljevskim i slobodnim gradom. — U Osěku rodi se preuzvišeni biskup djakovački, Josip Juraj Strossmayer, koji steče neumèrlih zaslugah za domovinu hèrvatsku. Osim mnogih domorodnih činah spominjemo ovdě samo to, da je god. 1860. utemeljio u Zagrebu jugoslavensku akademiju, koja će, ako Bog da, doskora u život stupiti.

Južno od Osěka je tèrgovište *Djakovo* (Dj.) sa 3.000 stanovnikah, stolicom djakovačko-srěmskoga biskupa, s kaptolom, konviktom za bosanske fratre, sěmeništem, učiteljištem i glavnom učionom; ovdě je takodjer i samostan duvnah milosèrdnicah, koje dèrže nižu, a od god. 1865. i višu učionu za žensku mladež.

Kad je god. 1463. Bosna sa svojim poslědnjim kraljem Stěpanom Tomaševićem pala, dodje i Kreševo, stolica bosanskoga biskupa u ruke Turakah. Bosanski biskup preseli se u Djakovo, a od onda se biskupija zove bosanska ili djakovačka, a buduć da je i srěmska god. 1773. š njom sdružena, zove se bosansko- ili djakovačko-srěmska.

Na sěvero-zapadu od Djakova leže *Gorjani* (G.), sada selo, někoč čvèrsti i dosta veliki grad Gora zvani. — Od jedne kule iz turskih vremenah preostavše načinio je sadanji tamošnji župnik kapelu sv. trim kraljem, ostavivši nedotaknjen njezin izvanjski pogled.

Kad je Jelisava, udova Ljudevita I. i kraljica ugarska, dala ubiti hèrvatskoga kralja Karla Dračkoga, uzplamti pravednim gněvom sav narod hèrvatski. Kraljica Jelisava došavši po savětu Nikole Gorjana, palatina ugarskoga, sa svojom kćerju Marijom najprije u Slavoniju, gdě probavi u gradu Gori několiko radostnih danah, krene u Hèrvatsku. Ali nedaleko Gorjanah navale na nju Hèrvati 24. sèrpnja 1386. pod Ivanišom banom, uhvate ju i odvedu najprije u Ivanić, pa onda u Kalnik. Ovom prilikom odsěkoše glavu

palatinu Nikoli Gorjanskomu, koji je sudělovao kod smèrti kralja Karla Dračkoga.

Sěvero-zapadno od Gorjanah leže *Našice* (N.) sa samostanom Franjevacah, lěpim dvorom i vèrtom grofovah Pejačevićah. Taj samostan Franjevacah ima u Slavoniji najznamenitiju knjižnicu. Na drumu iz Našicah u Věroviticu leži *Orahovica* (Or.) gdě ima mnogo kostanjah u obližnjih šumah.

Ovdě se rodi god. 1533 i umre u Vratislavi 1589. jedan od najučenijih muževah i diplomatah svoga věka, Andrija Dudić, biskup čanadski i pećuhski, i poslanik na cèrkvenom saboru tridentinskom, dèržanom od god. 1545—63.

Nadalje leži na ovom drumu *Slatina* (Sl.) i *Terezovac* (T.). — *Věrovitica* (Vě.), tèrgovište, leži u ravnoj poljani; na južnoj je strani podbrěžje s lěpimi vinogradi. Ovdě je narodna čitaonica, glavna učiona i samostan Franjevacah. Osim parnoga mlina je tu i tvornica za slador od buraka, koja žalibože izgori god. 1858.

Godine 1757. potrese Věroviticom toli silni potres, da su zidane kuće tako popucale, da se u njih nije moglo ni stanovati.

Vučin (Vu.) leži pod Papukom u najbrěgovitijem predělu Slavonije. — Južno od Vučina leži *Zvečevo* (Z.) sa staklanom, gdě se pravi gotovo najbolje staklo u domovini našoj. — Uz Dravu stoje *Miholjac dolnji* (M. d.) *Petrievci* (P.) i *Valpovo* (Va.), tèrgovište sa željeznim vrělom i starim, Rimljani sazidanim gradom, u kojem je sada lěpa kapela.

Ovdě se god. 1750. rodi slavni naš starinar i pověstničar Matija Petar Katančić, a umre u Budimu god. 1825.

Iztočno od Osěka je *Almaš* (A.); a nedaleko od njega utiče Drava u Dunav. Idući na iztok od Almaša,

doći ćemo do tèrgovišta *Dulja* (D.), koje ima 4316 stanovnikah. Ovdě se goje lěpi i hitri konji.

IV. Požežka županija.

Ima 44½ □ milje sa 64.026 stanovnikah.

Požega (P.) je slobodan kraljevski i glavni grad požežke županije; leži na desnoj obali Orljave u vèrlo plodnoj okolici. Broji do 2800 stanovnikah, koji se bave zanatom i obradjivanjem poljah i vinogradah. Ovdě osim župan. ureda ima kralj. sudbeni stol i 4 cèrkve, naime župna, franciskanska i u sirotištu, koje je utemeljio pokojni biskup Alagović, i pravoslavna župna cèrkva. U Požegi je niža gimnazija, glavna učiona za děčake i ženska učiona pod upravom milosèrdnih sestarah. Od godine 1862. obstoji u Požegi i tiskarna, — Za narodni promak ima narodnu čitaonicu, gospodarsku podružnicu i pěvačko družtvo. Kuća tamošnjeg sadanjeg odvětnika Mudrovčića bila je něgda vlastničtvo glasovitoga bar. Franje Trenka. U okolici požežkoj kopa se dobar ugljevni kamen, i ima ga u izobilju; a požežke gore rode plemenitim vinom. Do nedavna bila je Požega glasovita i sa svoga duhana, koji je u tamošnjoj okolici rastao, dok prije několiko godinah nezabraniše, da se sadi.

Tko i kada je taj grad sagradio, nije poznato; nu to je ipak sigurno, da je već prije Isusa grad bio. Ovaj je grad morao biti někoč jako velik, jer je još prije godine 1532. brojio 20.000 kućah sa 50.000 stanovnikah. — Kad su Magjari pod Arpádom koncem 10. stolětja navalili na Hèrvatsku i Slavoniju, popale grad Požegu, a od toga vremena imade sadanje svoje ime; prije bo se je zvao I n i c e r u m. Godine 1386. zatvorio je ban Horvat kraljicu

Mariju u požežkom gradu. God. 1536. osvoje Turci pod Mehmedom Jahioglom Požegu. Ova i njezini stanovnici stenjahu gotovo 150 godinah pod turskim jarmom, dok ih godine 1687. oslobodi carska vojska. Od 50.000 stanovnikah nepreosta ih poslě turskoga odlazka niti 300, a prijašnji veliki grad spadne na golu podèrtinu. Tako je gospodarilo okrutno Turc u našoj domovini. Iztěrani iz Požege Turci pohite god. 1689. natrag, da se osvete, ali ih fratar Luka Imbrišimović na bèrdu, koje se zove sada Sokolovac, junački dočeka i kèrvavimi glavami kući posla. (Uspomenu toga za Požegu slavnog dana, slave Požežani i danas na Gèrgurevo. Tada ide po podne sve malo i veliko u goru Turke těrati, te se tamo vesele pěvanjem i pucnjavom, i na večer palenjem ognja. Do skora će na Sokolovcu biti podignut i krasan spomenik narodnomu junaku Luci Imbrišimoviću.) Nu slědeće godine osvoje ju ipak Turci. Poslě bitke kod Slankamena lišena je Slavonija Turakah, premda su kasnije još navaljivali na nju, dok karlovački mir neučini kraj njihovu haranju.

Godine 1765. postane Požega kraljevskim gradom. Požega spada medju najnesretnije gradove u našoj domovini, jer ju mnogo putah vatra u pepeo obrati. Tako se godine 1724. pojavi vatra u gradu, koja gotovo sve uništi. God. 1779. izgori varoška i još 16 drugih kućah; god. 1842. izgori ih do 168, a godine 1854. upropasti vatra prěko 60 kućah.

Zapadno od Požege leži tèrgovište *Pakrac* (Pa.), ima prěko 1000 stanovnikah. Ovdě stoluje pravoslavni biskup pakračke biskupije. Ima pravoslavno bogoslovje i razvaline grada glasovitoga baruna Trenka, koji se je ovdě bio rodio.— Nedaleko Pakraca su toplice *Lipik* (L), koje imaju 4 alkaličko-jodna vrěla. Toplota ovih vrělah iznosi 33—37° R., a rabi se za kupanje i pitje. — Sěverno od Lipika je *Daruvar* (D), někada Podborje zvano, s toplicami, već Rimljanom pod imenom Thermae Jasorum poznatimi. Ove toplice imaju 5 vrělah, a njihova toplota iznosi 32—37° R.

Cèrnik (C.), tèrgovište, 3 milje zapadno od Požege, a tik Nove Gradiške, ima franjevački samostan, a nedaleko odavlě kod sela Baćindola dobiva se kameno ulje.

Velika (V.) 1 milju sěverno od Požege s hladnimi mineralnimi kupelji i mnogimi valjanicami; a opet 1 milju od Velike leži medju brěgovi *Duboka* (Du.) sa staklanom. Nedaleko od Duboke nalazi se u srěd gorah mala divna dolinica J a n k o v a c, u Slavoniji razglašena prirodna krasota, kamo svět iz bližnjih tamošnjih krajevah upravo hodočasti, da se užije prirodnih milinah. Lěpo bistro jezerce, slap do 15° visok, podzemne špilje sa sigom, u pećinu izsěčeni grob Jankovića Vučinskoga, koji je osobiti prijatelj te okolice bio, i romantičnost cělog tog predělja, to sve zaslužuje, da ovaj kraj polaze i stranci, koje sudba u one strane nanese. „Biti u Požegi, a neviditi Jankovca, to je grěhota“, vele Požežani.

Sěvero-iztočno od Požege je tèrgovište *Kutjevo* (K.) ima do 1500 stanovnikah; leži prama jugu u otvorenoj, vèrlo plodnoj dolini. Imanje kutjevačko spada na školsku zakladu, te bi joj moglo puno više koristiti, kad bi se bolje upravljalo. Nedaleko od Kutjeva ima kamenita uglevja. U kutjevačkoj okolici rodi pšenica, koja se može s banatskom takmiti.

Pleternica (Pl.), tèrgovište, 1 milju iztočno od Požege, gdě na brěgu K l i k n u rodi najbolje vino u Slavoniji.

VII. Srěmska županija.

Ima 44 □ milje sa 103.785 stanovnikah.

Ova županija nosi ime od Srěma. Srěm zauzimlje skoro svu srěmsku županiju i petrovaradinsku pukovniju; ime dobi od tribaljskoga kralja Sirma, koji življaše u 4. věku prije Isusa. Pèrvi stanovnici Srěma bijahu Tribali i Traci, o kojih někoji pisci misle, da su to bili Slavjani. Několiko godinah prije Isusa dodje Srěm pod rimsku vladu. Rimljani, uvidiv krasni njegov položaj i umiljato podnebje, nastojahu, da ga što bolje ukrase. Medju svimi gradovi, što su ih Rimljani stranom sagradili, stranom polěpšali, sjajao je kao zvězda Danica grad Srěm, stojeći na istom městu, gdě je današnja Mitrovica. Tu bijaše i sělo nastojnika od cěloga Ilirika. Kad su divlji Huni pod Atilom navalili u Europu, osvoje i Srěm, te ga strašno opustoše. Kasnije zavladaše Srěmom Gepidi, iztočni Goti i Longobardi. Za ovimi uzeše Srěm Avari godine 568., opustošiv sve, što od prijašnjih preosta. Čini se, da je Srěm stajao pod vladom Avarah tja do godine 791., kad ih Karlo Veliki kralj franački, silno porazi, i upravo uništi njihovu dèržavu. Franački kraljevi gospodavahu Srěmom samo do někle; zatim zavladaše njim Hèrvati, a poslě Bugari sve do razora carstva bugarskoga god. 1019. — God. 1073. dobi Salomon, ugarski kralj Srěm, ali god. 1152. pade ovaj u oblast Gèrkom, a god. 1165. opet pod vlast ugarskoga kralja Bele III. Něko vrěme kasnije bijahu kraljevi sèrbski gospodari Srěma; ali poslě nesretne bitke na Kosovu polju god. 1389. zavladaše hèrvatsko-ugarski kraljevi opet Srěmom. Kad su Turci oko god. 1460. počeli navaljivati prěko Dunava i Save u naše zemlje, Srěm je često opustošen ognjem i mačem, kugom i nevoljom tèrven i često naseljivan Sèrblji, běžećimi izpod turskoga jarma. Od vremena nesretne bitke mohačke god. 1526. postanu Turci sasma gospodari Slavonije i Srěma, gdě je narod do 160 godinah u težkom jarmu i nevolji stenjao, dok mu se Bog godine 1687. nesmilova, te su Turci protěrani.

God. 1690. poběgne iz Sèrbije pod patriarkom Arsenijom Čarnoevićem 37.000 sèrbskih obiteljih u Srěm i Slavoniju, i na-

sele se tu po někih stranah. God. 1716. povede Ahmet III., sultan turski, na Karla VI. 200.000 vojske, dodje u Srěm, oplěni ga i poubije mnogo ljudih, dok ga princ Eugen napokon protěra.

Srěm je jedan od najplodnijih predělah u domovini našoj; osobito odlikuje se vèrlo dobrim vinom, izvèrstnom šljivovicom i čestitim pelinkovcem.

Stari Vukovar (St.V.), tèrgovište, leži blizu utoka Vuke u Dunav. Ima prěko 4000 stanovnikah, koji se bave tèrgovinom i poljodělstvom. U Vukovaru je sělo županije, glavna učiona, samostan Franciskanah, tvornica crěpa, koji se u veliko šalje u podunavske kneževine, i paromlin; tu se priredjuje takodjer mnogo lěsa i sadjenicah, koje se izvoze daleko izvan domovine. Znamenit je Vukovar i glede izvozne i uvozne tèrgovine bosanske.— *Šarengrad* (Š) je selo kraj Dunava ležeće. Na bèrdu više sela vide se i dan danas ogromne razvaline poviš zemlje někoga staroga grada, sagradjena od šarenoga kamena, odakle i selu njegovo ime. U Šarengradu je takodjer prastari samostan Franciskanah.

Ilok (Il.) bijaše poznat još u vrěme Rimljanah pod imenom Cuctium. Sad je varošica, ležeća u romantičkom položaju pol na brěgu i pol u dolu kraj Dunava.

Město ovo bijaše za vlade rimske znamenito svojim jakim gradom i vodovodom. Kasnije je grad Cuctium sasma propao, a kad su Ugri zauzeli Srěm, ostadoše od njega jedini tragovi razvalinah. Početkom 15. věka bijahu vlastnici današnjega Iloka Vladislav i Mirko Ujlaki ili Iločki. Mirko postane kasnije banom Slavonije. S vremenom osili ova porodica tako, da si prisvoji cěli Srěm. Ujlaki postadoše vojvode srěmski. Medju njimi bijaše najznamenitiji Nikola Ujlaki, koji se je natěcao s Matijom Korvinom za krunu ugarsku, te dobi kasnije od ovoga naslov kralja bosanskoga. Isti Nikola pretvori Ilok u pravu tvèrdjavu. Njegov sin Lovro

protivio se je kralju Vladislavu II. na toliko, da već nehtěde primati od njega ni zapovědih. Kralj pošalje proti njemu vojsku, koja obsědne Ilok. Uvidiv Lovro, da neće moći tolikoj sili odolěti, predade se milosti kraljevoj, te zatim odveden u Budim pred kraljevski sud. Plemići ugarski prisiliše kralja, da mu oprosti. Preminu u Iloku god. 1523., i s njim izumre pleme Ujlakah i naslov srěmskih vojvodah. U iločkoj samostanskoj cèrkvi nalazi se njegov grob. Ovdě je bio takodjer pokopan sveti Ivan Kapistranski. U Iloku stojaše kroz više stolětjah stolica srěmskoga biskupa; ali vojvoda Lovro nemogav se nikako slagati s biskupom, s toga bje prenešena biskupska stolica u Banoštar. Od 12. stolětja do pèrve četvèrtine 16. věka cvětao je Ilok, najbolje pod vladom ugarskoga kralja Matije (1456—1494.), i tada imadjaše preko 10.000 stanovnikah. — Turski car Sulejman osvoji Ilok, ali poštedi tvèrdjavu jer mu se činila potrebnom, da štiti gornji Srěm. Turci dèržahu Ilok sve do god. 1687., i od ono doba neima Turakah u Iloku. Po odlazku Turakah iz Srěma imao je Ilok jedva tisuću stanovnikah. Tvèrdjava bje pod carom Karlom VI. porušena i sve kamenje u Petrovaradin prenešeno, da se ondě sazida nova tvèrdjava. Car Leopold I. poklonio je Ilok knezu Liviju Odeskalku, poděliv mu ujedno naslov vojvode srěmskoga.

Kod *Čerevića* (C.), nuz Dunava ležećega sela, ima hidrauličkoga vapna, koje je za gradjenje u vodi vèrlo dobro. U ovoj okolici raste izvèrstno vino. — *Irig* (Ir.), tèrgovište pod Fruškom gorom, ima prěko 4000 dušah.

U Irigu stanuje mnogo slěpih guslarah, koji idu po svih krajevih Srěma, Bačke i Banata, te ponajviše na sajmovih i manastirskih slavah (prošćenjah) stare sèrbske pěsme pěvaju.

Ruma (R.) je najveće tèrgovište u srěmskoj županiji; broji bo 6000 stanovnikah. Ovdě je glavna učiona.

U srěmskoj županiji stere se F r u š k a G o r a (Mons Almus), jedna od najprijatnijih planinah, koja mnogo na talijansko podnebje opominje svojimi dražestnimi vino-

gradi i šumami. Prostire se pored Dunava od Vukovara tja do Slankamena u dužini od 12 miljah. Vèrhunac Fruške Gore je tako zvani „Věnac“ blizu Iriga. Glasovita je Fruška Gora radi svoga izvèrstna vina. Najbolji šiler je tako zvani „Salaksija“ kod manastira Rakovca; najbolje bělo je tako zvani „Dancoš“ kod manastira Beočina, a najbolje cèrno, tako zvani „Teočin“ kod manastira Jazka. — Nu što Fruškoj Gori osobiti značaj dade, to je 12 pravoslavnih manastirah, koji se zovu: Remeta, Kruševdol (sa grobovi vojvodah sèrbskih i poslědnjega vojvode Šuplikaca) Gèrgeteg, Radanica (sa kostmi sèrbskog cara Lazara. Ovdě se svake godine Vidovdan svetkuje kao žalostna uspomena na nesretnu bitku kosovsku dne 27. lipnja 1389.), Jazak, Bešenovo, Šišatovac (ovdě je stanovao pěsnik Mušicki) Kuveždin, Opovo, (tu je stanovao sèrbski književnik Dositej Obradović), Privina Glava, Beočin i Rakovac.

C. Vojnička Krajina.

Poraziv Hèrvati Mongole, zapovědi Bela IV. svoj, na skrajnih granicah naše domovine stanujućoj vlasteli, da diže kule i gradove na medjah domovine. Kasnije ustroji kralj Ljudevit I. oko god. 1370. senjsku kapetaniju; Sigismund izruči ovu kapetaniju celjskim grofovom, da ju němačkom vojskom na vlastite troškove brane proti turskomu nasilju. I Varaždin predan bje istim grofovom, koji su ovdě odmah namèstili svoga kapetana. Za kraljevanja Matije Korvina počeše kèrštjani běžati iz Bosne; Matija ih množinu naměsti u kneževini ličkoj i kèrbavskoj, obećav im, da će biti prosti desetine i da će slobodno vèršiti svoje věroizpovědanje, ali da moraju braniti medje proti neprijatelju. Ovi novi branite-

lji hèrvatskih medjah bili su podčinjeni senjskomu kapetanatu. Po smèrti Korvinovoj padaše sve dublje kraljevska moć. Kralj Ljudevit II. izruči s privoljom velikašah na budimskom saboru godine 1522. obranu hèrvatske granice svojemu šurjaku nadvojvodi Ferdinandu, koji směsti odmah posade u něke gradove. Ovim načinom bijaše Hèrvatska doduše poněšto sigurnija od Turčina, nu Slavonija poslě mohačke bitke malo po malo pade sasma pod turski jaram.

Nadvojvodu Ferdinanda možemo smatrati za pèrvoga početnika vojničke Krajine. Ferdinand, uvidiv doskoro, da put u Hèrvatsku nije turskoj sili sasma zaprěčen, naseli po granici većinom bosanske i tursko-hèrvatske uskoke, poděliv im bezplatno zemljište, pod tim uvětom, da brane novu svoju domovinu od turskih napadajah, i da kao poljodělci obradjuju dobivene zemlje. Ovako postade ona krajina, koju kasnije, kad je bio Karlovac podignut, prozovu karlovačkom. — Medjutim izaberu stališi česki nadvojvodu Ferdinanda g. 1526. za českoga kralja, a malo kasnije učine to isto ugarski i hèrvatski, proglasiv ga svojim kraljem, te je kao takov s němačkom vojskom, koja se borijaše proti Zapoljevcem u ovih krajevah, naoružao Varaždin, Koprivnicu, Križ, Ivanić i druge gradove proti prekodravskim Turkom. Zajedno pozva na pomoć Uskoke němačkoj vojski; godine 1564. rěši jih svake daće pod uvětom, da se svi za oružje sposobni posvete obrani domovine. Ovako je ustrojena i varaždinska krajina. Upravitelj karlovačke krajine stanova u Karlovcu, a varaždinske u Varaždinu.

Već Ferdinand I. naměravaše novoustrojenu krajinu priklopiti němačkomu carstvu; ali mu to nepodje za rukom. Stopèrv njegov sin Karlo posta privoljenjem kralja Rudolfa I. vèrhovnim upraviteljem cěle Krajine, pa je imao naslov: „Štajerske i sve carske vojske u hèrvatskoj i slavonskoj granici věkoviti vèrhovni kapetan.“ Njemu izručiše ugarski stališi g. 1578. naslědno krajinu kao od němačkoga carstva odvisni generalat, dodav, neka bude s banom hèrvatskim radi obćega blagostanja uvěk u porazumljenju.

Pošto je pako broj stanovnikah u Krajini radi neprestanih ratovah sve jače padao, pozva nadvojvoda Karlo god. 1580 mnoge dalmatinsko-hèrvatske obitelji u Krajinu. Njegov sin, nadvojvoda

Ferdinando, dozvoli mnogim stanovnikom iz Slavonije, kojim dogėrdi tamo turski jaram, da se nasele medju Kupom i Unom, naloživ im, da brane medje. Tako postane tako zvana petrinjska krajina, kojoj je Rudolfo I. oprostio sve daće, priklopiv ju varaždinskoj krajini. Nu kasnije pade petrinjska granica Turkom u ruke, koji su istom god. 1689. iz nje protěrani. Hèrvatski stališi ponove odmah u prijašnja vrěmena ustrojeni kordun, podignuv u Kostajnici, Glini, Dubici, Jasenovcu i Zrinju na Uni kapetanate stražah, što su prěčile Turkom povratak u domovinu. God. 1696. proglase isti stališi hèrvatskoga bana upraviteljem ove granice, a godine 1704. dade mu dvorsko bojno věće vèrhovno kapetanstvo medju Kupom i Unom.

Kad su god. 1691. sasma protěrali Turke iz Slavonije, pretvoriše cělu Slavoniju u vojničku krajinu; nu već g. 1747. ustroje požežku, věrovitičku i srěmsku županiju.

U francezkom ratu izgubila je Austrija god. 1809. karlovačku i bansku Krajinu; nu već god. 1813. dobi ju natrag.

Prije god. 1848. bile su sve tri slavonske pukovnije podčinjene petrovaradinskom vojnom zapovědničtvu; nu pošto je ovo ukinuto, spadaju sada pukovnije gradiška i brodska pod zagrebačko, a petrovaradinska pod temišvarsko vojno zapovědničtvo.

Graničari dužni su u domovini i izvan nje u mirno i ratno doba na zapověd vlade kao vojnici služiti. Graničarski vojnik bio na kordunu, věžbanju ili na kojoj drugoj službi, prima od vlade običnu vojničku plaću i kruh. Nu kada u vlastitoj satniji radi sigurnosti, ili iz koje druge za obće potreboće svèrhe služi nedobiva nikakove plaće.

Svi pako stanovnici u Krajini spadaju pod vojničku upravu.

1. Lička pukovnija.

Ova ima 46 □ miljah i 83.512 stanovnikah.

To je preděl najsiromašniji u cěloj Hèrvatskoj; tu bo neima niti plodovite zemlje, jer je ova pěskovita i sasma plitka, niti ubavih livadah. U prolětju zima dugo

traje, lěti obično zavlada velika vrućina i suša, a jeseni javlja se rano zima. Ličanin rědko kada doživi dobre lětine. Rogata stoka je slaba, jer neima za nju dosta hrane. Ali Ličani su uzpèrkos tomu krěpki, čvèrsti i snažni, kao što su im klisurine, na kojih se rode i odgoje.

Gospić (G.), veliko město, moglo bi se nazvati glavnim gradom cěloga ovoga preděla. U njem je štop, glavna učiona i niža realka; ima poněšto i lěpo zidanih kućah. — Iztočno od Gospića leži selo *Bilaj* (Bi.) gdě se vide podèrtine staroga grada Bilaja,

Ovaj grad znamenit je s toga, što tu ubije god. 1460. kraljević Stěpan sa svojim stricem svoga otca Tomu, kralja bosanskoga. Poslě stupi na prěstolje Stěpan, ali bje već godine 1463. umoren.

Od Gospića vodi preko Velebita kroz Oštarie u Bag umětni drum, koj se na svom najvišem městu zove „Stara vrata". Kad putnik dodje na Stara vrata, te pogleda dolě na primorski kraj, čini mu se, da je iz bašće došao u krug najstrašnijih golih, stèrmenitih i pustih klisurinah. Dolě u dubljini valja se sinje more, a pod nogama prodirkuju krovovi Baga, koji se čini tako malen, kao što su one kućice, kojimi se děca igraju. *Bag* (B— Karlobago) je malena varošica sa 683 stanovnika. Ima lěpu župnu cèrkvu, samostan Kapucinah i dosta priličnu luku.

U staro doba stajaše tu rimski grad Srissia Stripa zvan. Kasnije postane Bag svojinom grofovah kèrbavskih, koji mu dadoše něka prava, koja potvèrdi g. 1481. i kralj Matija. Godine 1525. napadnu Turci Bag, oplěne ga i poruše. Kasnije podigne se opet ali samo poněšto.

Udbina (U.) bijaše u staro doba znamenita. Nedaleko Udbine u tako zvanoj Mamulinoj pećini nalazi se špilja s vèrlo lěpimi sigami.

Ovo bijaše někoč najvažnije město u kneževiji kèrbavskoj. U 15. věku cvatjaše u Kèrbavi odlična porodica knezovah Karlovićah. — U Udbini stolovaše biskup kèrbavski od god. 1185. do 1460.; ove godine razore Turci sasma Udbinu. Biskup preseli se odavle u Modruš. God. 1493. navale Turci na Kèrbavu i potuku kod Udbine i Modruša hèrvatsku vojsku; tu pade do 13.000 hèrvatskih junakah. Poslě te bitke pade Turkom u ruke sva gornja Hèrvatska s Likom, Kèrbavom i Modrušem, a běsni neprijatelji sve razore i upropaste.

Na južnoj strani ličke pukovnije stere se tako zvana „Zèrmanjska dolina“, koju zovu i „Vinodolom.“ Duga je ta dolina $1\frac{1}{2}$ sat, a široka jedva četvèrt sata; a zatvaraju nju visoke klisurine i kamenita bèrda, kojih su samo vèrsi i glavice slabim dèrvetjem zarasle. Na jednom kraju ove doline ukazuju se velelěpe podèrtine grada Zvonigrada, a na drugom ostanci někoč jaka grada Rakovnika.

Kad su naši god. 1689. oteli Turkom Kèrbavu i Liku, bilo je još mnogo posla s gradovi Zvonigradom i Rakovnikom, jer se Turci u njih upravo junački braniše.

Vrělo (V.), maleno, na dalmatinskoj cesti ležeće selo. — *Gračac* (Gr.) i *Sv. Petar* (S. P.) znatnija su města u ovoj pukovniji.

2. Otočka pukovnija.

Ima 49 □ miljah sa 69.000 stanovnikah.

I ovdě je zemljište bèrdovito i neplodno; ali narod sam je kao što su njegova bèrda čvèrst i snažan.

Otočac (O) je tèrgovište i glavno město otočke regimente; tu živi preko 400 stanovnikah. Osim carskih kućah neima ovdě baš mnogo valjanih sgradah.

Obitelj Frankopanah dobi od Bele IV. Otočac, sagradi tu čvèrsti grad. Sigmund Frankopan utemelji u Otočcu god. 1461. posebnu biskupiju, koja je 80 godinah obstojala, dok se napokon sjedini sa senjskom. Otočac je više putah pao u turske šake.

Senj (S.) ima na svom těsnom prostoru 502 nagomilane kuće s uzkimi, těsnimi ulicami, u kojih stanuje do 3000 ljudih. Někada bijaše ogradjen tvèrdom ogradom i kulami, sada je s morske strane otvoren i novom lukom, dvorom biskupskim i lěpimi kućami urešen. S traga paše ga još stari zid, po kojem se prije moglo hodati i sprohadjati. Ovaj zid utvèrdjen je sa četiri okrugla tornja. Sa sěvera ima velika vrata. Stari gradski kastel na velikom tèrgu bje sagradjen još u 14. věku. U Senju je stolica biskupa senjskoga, s kojom je združena i modruško-kèrbavska biskupija. Znamenita je stolna cèrkva sv. Marije, sagradjena u 12. ili 13. věku; a lěpa je i franciskanska cèrkva. Ovdě je takodjer gimnazija i bogoslovna škola.

Kralj Matija podigne Senj godine 1488. na kraljevski slobodni grad.

Glede starine neima gradu Senju u svoj Hèrvatskoj druga, ako izuzmeš propali Sisak i razvaljene ine gradove rimske. Za vrěme hèrvatskih kraljevah spadaše Senj pod županiju Gradsku (Gačku), a kasnije postade stolicom nove senjske županije. Stolica biskupije senjske stajaše već za vrěme hèrvatskih kraljevah u Senju. Kad su Tatari prodèrli u Hèrvatsku. poběgne kralj Bela IV. u Senj, a kasnije na otok Kèrk. Tatari udare na Senj, ali ga nemogaše predobiti. Godine 1260. darovao je Bela IV. knezovom

K è r č k i m*) grad Senj, i to u ime zahvalnosti, što su ga běžećega u hèrvatsko Primorje kao iz neba poslani pomoćnici věrno služili; nu Senj zadèrža ipak i pod knezovi Kèrčkimi slobodnu svoju nutarnju upravu. — Kralj Sigismund posěti čestoputah Senj, pače naumi ovdě dèržati i sabor, koji se kasnije sastao u Križevcih.

Kasnije nastadoše žalostna vremena za grad Senj, jer susědstvo Turakah prisili gradjane, da svu svoju skèrb i misao posvete obrani svoga života i imetka. Godine 1557. potuku Senjani pod kapetanom Hèrvartom Auerspergom blizu grada 4200 Turakah; isto tako potukoše još i slědećih godinah mnogo Turakah. Osim toga imadjahu i s Mlětčani dosta borbah, a i tu se uvěk junački dèržahu. — U to vrěme brojio je Senj veliko pučanstvo, jer unj doběgnu naseljenici, poběgši izpod turskoga jarma, a ponajviše iz hèrvatskih, dalmatinskih i bosanskih predělah, koji dobiše poradi toga od naroda ime Uskoci. Ovi su hrabro i odvažno navaljivali na Turke i mnogo putah ih pobili. I s mlětačkom republikom živili su u neprestanoj svadji, dok konačno dodje god. 1615. do rata medju njimi i Mlětčani, koji trajaše gotovo dvě godine. Ova borba svèrši se nesretno za Uskoke, jer su ih poslě svèršena rata 133 zajedno s porodicami iz Senja prognali i po hèrvatskih městih, a ponajviše okolo Otočca i u žum-

*) Knezovi Kèrčki, kasnije nazvani Frankopani, stekoše velikih zaslugah za věru, narod i za svoje vladare. Koliko su činili za umětnost i znanosti, o tom nam svědoče stari pisci i preostavši umotvori. Koliko su ljubili i štovali jezik svoj hèrvatski, to nam jamče njihove zakonske knjige i neizbrojne povelje, pisane ponajviše glagoljicom hèrvatskom, kojom se podpisivahu i na latinskih, magjarskih i němačkih poveljah. A šta su bili ponapose primorju hèrvatskomu i sadanjoj vojničkoj krajini, o tom govori stotina zapuštenih i razvaljenih sada cèrkvah, samostanah i gradovah; to nam pripověda onaj pobožni, uredni i marljivi život primorskih stanovnikah, bivših něgda podložnikah Frankopanskih. Sa Frankopani i sa Šubić-Zrinjskimi pade stara hèrvatska slava i krěpki narodni život; po njihovoj smèrti osta i narod im polumèrtav, ostà tělo bez glave!

berskom kotaru naselili. Někoji pako od ovih nehtědoše ostati u Hèrvatskoj, nego stupiše u službu napuljskoga podkralja. Po odlazku Uskokah dodje němačka posada u Senj. Pod kapetanom Petrom knezom Zrinjskim porobili su Senjani godine 1651. Kulu u Lici, a god. 1653. Korěnicu. Godine 1657. potukli su Turke pod Bèrlogom, god. 1660. Ali pašu Čengića na Jurjevih stěnah, a godine 1664. u Podgorju. God. 1673. oteli su Senjani veliki brod Turkom, u kojem bijaše mnogo blaga. Budući su častnici i zapovědnici němačke vojske uzpèrkos kraljevskim zapovědim, svojevoljno postupali sa Senjani, porodi se veliko nezadovoljstvo, koje se 8. studena god. 1721. izvèrgne u očitu bunu. God. 1752. dodje Senj pod upraviteljstvo tèrgovačke intendancije u Tèrstu, a godine 1775. spadne kao vojnička obćina pod otočku regimentu. Kad su Francezi zavladali jednom stranom naše domovine, spadao je Senj pod francezku upravu, a poslě toga vrate ga opet pod krajišku upravu.

U cěloj biskupiji senjskoj rabi se već od prastarih vremenah hèrvatski jezik kod sv. mise i ostalih cèrkvenih obredah.

Južno od Senja leže na obali jadranskoga mora *Sv. Juraj* (S. J.) i *Jablanac* (J.) U Jablancu su podèrtine někakova staroga grada. — *Perušić* (P.) leži na putu medju Otočcem i Gospićem.

Perušić je bio glavno pristanište Turakah, dok su ovdě gospodovali. U Perušiću nastaniše se Turci god. 1553. God. 1642. udare naši pod Gašom Frankopanom na Turke u Perušiću, nadjače i potuku ih, a grad razore.

O *Plitvičkih jezerih* (P. j.), koja su u ovoj pukovniji, govorili smo već na strani 9.

3. Ogulinska pukovnija.

Povèršina njena iznosi 44 □milje, a broji 78.722 stanovnika. Ogulinskom pukovnijom vodi Josipov drum u Senj.

Štabsko město ove regimente je tèrgovište *Ogulin*

(O.) sa 1.800 stanovnikah i glavnom učionom. Ogulin leži u prostranoj dolini, koju sa zapadne strane zatvara kameniti oriaš Klek. U Ogulinu stoji takodjer jedan ostanak někadašnje Frankopanske dike i bogatstva, i to je Stari grad, koji se u dobrom stanju dèrži, te se rabi stranom za uze. U istom městu Ogulinu blizu staroga grada ima špilja u slici kamenite kapije, u koju pada pěneća se Dobra, koje tu nestaje; nu izvan Ogulina opet se pokaže i pod imenom Mrěžnice dalje teče. — *Plaško* (P.), selo, leži južno-iztočno od Ogulina u jednoj dolini; broji do 1000 dušah. Ovdě se nalazi i danas tako zvana Kula, u kojoj sada stanuje katolički župnik, a prije za bana Petra Zrinjskoga bijaše to tvèrdjava, sagradjena na obranu proti Turkom. U Plaškom stanuje karlovački pravoslavni biskup. — *Modruš* (M.) pod Rimljani Tediastum zvani, danas je selo sa župnom cèrkvom.

Ovdě na jednom stèrmom městu leže podèrtine starodavnoga i glasovitoga grada Modruša, a pod ovim su podèrtine někdanje varošice, koja bijaše u savezu s gornjim gradom. Bela IV. je još bolje utvèrdio Modruš. Kad je god. 1460. Udbina bila porušena, poběgne udbinski biskup u Modruš, a kad su se god. 1493. Turci i Modrušu približili, preseli se biskup sa svojim kaptolom u Novi blizu Cèrkvenice. Koncem pèrve polovice 17. věka sjedini se ova biskupija sa senjskom. U Modrušu vide se još podèrtine někdanjeg dvora biskupova i pèrvostolne cèrkve. U srědnjem věku bio je Modruš glavno město od jedne kneževine. God. 1493. sakupi se na munjavskom polju nedaleko Modruša hèrvatska vojska i navali na Turke; nu loša joj bila sreća, jer ju Turci potuku tako, da je naših ostalo 13.000 na bojnom polju. Ovdě pade knez Ivan Frankopan i Gjuro Vladković, ban jajački; a u sužanjstvo odvedoše bana Derenčina, koji umre u Carigradu, a Nikolu Frankopana odkupi biskup i stožernik Bakač.

Jezerane (J.), *Brinj* (B.) i *Žutalokva* (Ž.) leže na Josipovu drumu medju Modrušem i Senjom. — *Rakovica* (R.), župno selo; ovdě je Petar Zrinjski godine 1649. potukao Turke.

4. Slunjska pukovnija.

Ima 25 □ miljah sa 65.000 stanovnikah.

Ova regimenta nosi ime od *Slunja* (S.), sela, štono leži uz potok Koranu.

Ovdě je stari, něgda tvèrdi grad, nu od početka ovoga stolětja zapušten. Grad ovaj pripadaše někoč grofovom Slunjskim, od kojih je Franjo Slunjski kao ban hèrvatski (umro god. 1572.) ovdě pokopan.

Blizu Slunja je lěp vodopad, što ga čini Slunjčica, padajuć u Koranu.

Cetin (C.) tvèrdjavica na medji turskoj.

Něki misle, da je tu, gdě je danas Cetin, bio pod Rimljani Assissia, a drugi opet mniju, da je tu bio Bribir ili Zvonigrad. Cetin se spominje već god. 1228. — Godine 1387. dobi od kralja Sigismunda Cetin-grad s kotarom klokočkim Ivan knez Kèrčki i modruški radi svojih zaslugah, što ih je činio od svoje mladosti kralju Ljudevitu I., kraljicam Jelisavi i Mariji, te rečenomu kralju Sigismundu. To darovanje potvèrdi s nova kralj Sigismund god. 1406. Nikoli, sinu kneza Ivana. O Nikoli vrědno je mimogred to spomenuti, da je putovao u Rim, i tu od pape dobio ime Frangepan ili Frankopan, kako su mu se poslě pisali potomci.

Kao vlastitost Frankopanah bio je Cetin-grad popravljan na zemaljske troškove god. 1507., buduć da Frankopani nemogoše sve svoje pogranične od Turakah oštećene gradove sami popravljati i utvèrdjivati. Godine 1536. osvojiše ga Turci, ali im ga natrag otme god. 1645. Gašpar Frankopan Tèrsački. Nesreća naša je htěla, te ga Turci i opet osvojiše, ali ga u miru sistovačkom god. 1790. povratiše. Nu bijaše im ipak neprestano tèrn u oku,

te su god. 1809. nanj navaljivali, a god. 1813. ga osvojili pomoćju podzemnoga prohoda, za koji su Turci znali. Nu bijaše im opet otet, te je bilo mira sve do god. 1834, kadno su nanj, premda bez uspěha, běsno navaljivali i udarali.

Cetin je za narod naš još i tim znamenit, što se tu sakupi velik dio hèrvatskoga plemstva, te upravo na novo lěto g. 1527. izaberu Ferdinanda, nadvojvodu austrijskoga, za svoga kralja, koji je obećao „da će sva i pojedina naša prava, slobode i zakone branit, štitit i rukovodit. Od toga dana vlada u domovini našoj prejasna kuća habsburžko-lotrinžka.

Prošle godine radilo se je o tom, da se ovaj za nas toli važan grad sasma razori. Bog bi dao, da to zaprěče oni, koji imaju vlast tomu predusrěsti.

Klokoč (K.), selo; tu je stari grad, gdě se je god. 1649. Petar Zrinjski hrabro proti Turkom branio. — U *Vojniću* (V.) kopa se željezo, koje voze u talionicu Petrove gore. — *Rakovac* (R.), město polag Karlovca, može se smatrati tako rekuć za predgradje grada Karlovca, gdě je štop slunjske pukovnije. U Rakovcu je glavna učiona i viša realka.

K slunjskoj pukovniji spada i *Žumberski kotar*, gdě ima još danas razvalinah někdanjega grada *Žumberka* (Ž.) Ovaj je kotar sasma oděljen od vojničke krajine, te leži medju Kranjskom i Hèrvatskom, južno-zapadno od Zagreba. Města u ovom kotaru nisu znamenita, a zemlja je brěgovita i dosta neplodna.

Kad su god. 1533. něki Bošnjaci i Hercegovci ostavili svoju domovinu, nemogavši dalje podnašati turski jaram, nastane se najprije u Senju, a od ovuda preseliše se někoji od njih u kèršoviti Žumberak. Ovi naseljenici zvahu se Uskoci. Nu i od ovuda napadahu čestje Turke, čineć im velike štete. Koncem 18. stolětja pridružen je žumberski kotar vojničkoj krajini sa svimi stanovnici,

premda su Uskoci ovoga kotara već godine 1557. slunjskoj pukovniji priklopljeni bili.

K slunjskoj pukovniji spada nadalje i kotar *Marindol* (M. d.), ležeći na lěvoj obali rěke Kupe, zapadno od Karlovca. Ovaj se kotar sastoji iz tri sela, naime Marindola, Paunović- i Mihić-sela. — Ima u njem do 50 kućah sa 500 stanovnikah, koji su svi gèrčko-iztočnoga věroizpovědanja, izuzam samo několiko katolikah.

5. Pèrva banska pukovnija.

Povèršina ove pukovnije iznosi 24 □ milje; a broji 66.000 stanovnikah.

Glavno i štabsko město pukovnije je tèrgovište *Glina* (G.), leži uz potok istoga imena u vèrlo prijaznoj, lěpimi brežuljci obrubljenoj ravnici. Ima do 2.300 stanovnikah, od kojih je polovica katoličkoga, i polovica gèrčko-iztočnoga věroizpovědanja; ima dvě lěpe župne cèrkve, katoličku naime i pravoslavnu.

Topusko (T.) leži u lěpoj okolici. Ovděšnje toplice, imajuće 45—49° R. topline, poznate su bile već starim Rimljanom, pa ih i danas bolestnici polaze. — Južno od Topuska kopa se u Petrovoj gori željezna ruda, koja daje čisto i izvèrstno željezo. — Sěverno od Topuska nedaleko Save leži *Lasinja* (L.) s kiselom vodom, koja doduše nije tako dobra kao jamnička, nu ipak se dosta rabi.

6. Druga banska pukovnija.

ima 24 □ milje u povèršini i 61.457 stanovnikah.

Petrinja (P.), varoš i glavno město druge banske

pukovnije, leži nedaleko Kupe, te ima do 3028 stanovnikah. Okolica petrinjska vèrlo je lěpa. U varoši ima několiko lěpo sazidanih kućah, jednu katoličku i jednu pravoslavnu cèrkvu. Tu je glavna učiona i niža realka; školska sgrada je nova i vèrlo lěpa, te bi mogla služiti i većemu gradu za ures.

Kad su Turci uzeli navaljivat na domovinu našu, osvoje i Petrinju; nu god. 1594. krene ban Tomo Bakač pod Petrinju sa 16.000 vojske, navali na grad i osvoji ga. Uslěd ove poběde ostave Turci i Sisak, koji su imali u svojih šakah.

Kostajnica (K.), varošica, leži u těsnoj dolini; na južnoj bo strani teče rěka Una, a na sěvernoj diže se dugačko i stèrmo bèrdo, Děd zvano. Stanovnikah ima 2400, koji se bave zanatom, ratarstvom i tèrgovinom. U prijašnje doba lěpo je ovdě cvala tèrgovina s Turskom; nu u novije vrěme je gotovo sasma propala, i to radi mnogih zaprěkah, što joj se na put stavljaju. Kostajnica je tako rekuć jedna jedincata dugačka ulica uzduž Une, te sastoji ponajviše od samih dèrvenih kućah. Ovdě je samostan Franciskanah s cèrkvom, župna katolička i župna pravoslavna cèrkva. Prěko Une vodi dèrveni most u Tursku; iza mosta diže se stari prilično uzčuvani grad, koji pripada još Austriji. Nedaleko Kostajnice na bèrdu Dědu stoji pravoslavna kapelica „sv. Gospe“, kamo dolazi na dan male Gospe vèrlo mnogo pravoslavnih hodočastnikah, osobito iz Turske-Hèrvatske. — Na drugoj strani Une sagradjena je god. 1863. Turska Kostajnica za one Turke, koji su poběgli iz Sèrbije. U Novoj Kostajnici vlada veliko siromaštvo.

Kad je godine 1537. izdao němački zapovědnik Kocijaner u Slavoniji našu vojsku, dade ga Ferdinando I. zatvoriti; ali on po-

bĕgne iz tamnice, te dodje nagovarati Nikolu Zrinjskoga, neka predje u Tursku, ali ga je taj ružni savĕt stajao života, jer ga dade Zrinjski u Kostajnici smaknuti. — God. 1596. potuku naši pod banom Draškovićem Turke kod Kostajnice i upale grad. — God. 1624. navali Gjuro Šubić-Zrinjski na kostajničke Turke, te ih do 700 poubije.— God. 1587. osvoji ban Nikola Bakač Kostajnicu i protĕra Turke.

Dubica (D.), varoš dosta uredno ustrojen uz Unu, tĕraše prije znatnu tèrgovinu s Turskom; nu u novije vrĕme propade gotovo sasma. Ovdĕ je pravoslavna i katolička župna cèrkva; stanovnikah ima do 3000. — Na protivnoj obali Une leži turska Dubica.

God. 1483. potuče naša vojska pod Bern. Frankopanom, banom Matijom Gerebićem i Vukom Despotom kod Dubice Turke, i oslobodi 10.000 kèrstjanah od turskoga robstva — God. 1513. potuče ovdĕ ban Berislavić Turke, i smakne ih 12.000, mnogo ih natĕra u Savu, gdĕ ih se sila utopi a malo tko živ uteče. Berislavić pao je god. 1520. kod Korĕnice u otočkoj pukovniji.

Jasenovac (J.) leži kod utoka Une u Savu. Ima prĕko 2000 stanovnikah. U *Tèrgovoj* (T.) blizu *Gvozdanska* (G.) kopa se željezna ruda. — *Zrinj* (Z.) župno mĕsto sa podèrtinami staroga grada Šubićah-Zrinjskih.

Od svih hèrvatskih porodicah jedna je od najslavnijih i najstarijih pleme bribirskih knezovah Šubićah, poslĕ u obće poznatih pod imenom knezovah Zrinjskih; skoro svi članovi toga plemena odlikovahu se dostojanstvom i uplivom za cĕli naš narod velevažnim, a slavni junak sigetski Nikola našo si je imenu mĕsta kao gèrčki Leonida u povĕsti cĕloga svĕta.

Kako je pleme Šubićah staro, vidi se i odtud, što im stari hèrvatski lĕtopisci izvode ime od rimske porodice Sulpicijah; ali im je pleme cvalo već za narodnih hèrvatskih kraljevah. Pèrvoga od Šubićah spominje nam povĕstnica M è r m o n j u, dvorskoga u našega kralja Krešimara III. — Mèrmonja rodio se god. 1000.

Kad su za kralja Bele IV. navalili Tatari na našu domovinu, odlikovao se je Stěpko Šubić tako, da ga je Bela imenovao banom hèrvatskim i potvèrdio zlatnim pečatom u baštinu županstvo u bribirskoj županiji, god. 1251.

Gjuro Šubić darovao je kralju Ljudevitu I. grad Ostrovicu u Dalmaciji, zašto od ovoga dobije god. 1347. grad Zrinj s okolicom. Tim je Gjuro postao temenjak one linije Šubićah, koji se po tom imanju prozvaše knezovi Zrinjski. Dočim su dalmatinski Šubići do skora izumèrli, cvala je porodica Šubićah Zrinjskih do konca 17. stolětja. te se je proslavila svojim junačtvom proti obćemu neprijatelju kèršćanstva. Kad su Turci, navalivši na Europu, Sèrbsku podjarmili na Kosovu polju, bosansko kraljevstvo stavili u podaničtvo i odtud počeli uznemirivati hèrvatske i ugarske prečěle, bijahu Zrinjski već po svom položaju pèrva straža proti ljutim neprijateljem.

Medju svimi knezovi Zrinjskimi najviše se je odlikovao Nikola. Kad su godine 1540. navalili Turci na grad Zrinj, Nikola ih sa svojim bratom Ivanom hrabro potuče. Osobito junačtvo zasvědočio je Nikola Zrinjski u gradu Sigetu, gdě je godine 1566. slavni svoj život dokončao. Njegov sin Gjuro osnovao je u medjumurskom Nedělišću tiskarnu za onda jedinu u domovini našoj. I on je steko puno zaslugah u borbi proti Turkom; nu god. 1576. pade mu grad Zrinj ipak u turske ruke, koji su ga posědovali sve do godine 1579.

God. 1664. navališe Turci opet na Zrinj, ali ih Petar Zrinjski razbijenimi glavami protěra.

Nesretni ovaj Petar sdružio se je s onimi ugarskimi velikaši, koji su se urotili proti svomu kralju Leopoldu I., ali urota bude izdana. a on ju plati glavom. Njegov, kao i Frankopanov imetak preuze kraljevska komora, a mnogo dobiše zapovědnik karlovačke krajine Herberštein, grof Ernesto Paradaizer, zapovědnik slunjski i Žiga Paradaizer, te i drugi vojnički zapovědnici.

Petrova sina, Ivana Baltazara, uzeše u carski dvor, gdě bijaše pod neprestanim nadzorom. Konačno su ga poradi puke sumnje zatvorili u tamnicu, gdě je napokon oněmio, poludio i god. 1703. umro.

*

Tako izčeznu iz naroda našega najslavnija porodica, koja je stekla neumèrlih zaslugah za domovinu našu! Narod je ostao bez vodje, bez savětnika i borioca za sveta svoja prava! —

Na utoku Kupe u Savu leži *Novi Sisak* (N. S.), ima prěko 1000 stanovnikah. — Ovdě se mnogo tèrguje sa žitom. U Novom Sisku je pristanište za ladje, koje od ovuda plove Savom u Zemun.

7. Križevačka pukovnija.

Ima 28 □ miljah sa 62.944 stanovnika.

Glavno město u ovoj pukovniji, *Belovar* (B.), ima do 2000 stanovnikah. Tu je glavna učiona i niža realka, kao i zapovědničtvo križevačke i gjurgjevačke pukovnije. Belovar je lěp gradić, ima i mnogo zidanih kućah. — *Ivanić grad* (I. g.) ima 591 žitelja. Ivanić je sa svojom okolicom pripojen god. 1746. Krajini. Ovdě ima vèrlo mnogo lončarah, koji razvažaju svoju robu na daleko i široko po Hèrvatskoj. — *Ivanić kloštar* (I. k.) je selo sa samostanom Franciskanah. — *Hercegovac* (H.) i *Garešnica* (G.) su župna sela. — *Začesan* (Z.) je malo tèrgovišće, gdě je něgda stajao glasoviti začesanski kaptol, koji je danas u Varaždinu.

8. Gjurgjevačka pukovnija.

broji 85.724 žitelja, a povèršina joj iznosi 36 □ miljah. Zapovědničtvo njezino je u Belovaru, a ime joj je od tèrgovišta:

Gjurgjevca (Gj.) sa 5416 stanovnikah. — *Virje* je najveće selo u Hèrvatskoj; broji bo 5586 stanovnikah. Bilo bi sbilja vrědno, da se ovo selo podigne na čast tèrgovišta. — *Dèrnje* (D.), selo polag Drave, ima do 1000

žiteljah. — *Pitomača* (P.) župno selo sa 2427 dušah. Znatnija města su još *Severin* (S.) i *Peteranci* (P.).

9. Gradiška pukovnija.

Povèršina gradiške pukovnije iznosi 29 □ miljah, a broji 57.420 dušah. Ova pukovnija ima jako krasan položaj; narod je bistar, uman i hrabar, sela su čista i lěpo uredjena.

Glavno město u gradiškoj pukovniji je *Nova Gradiška* (N. G.) na potoku Šumetlici. Ima dvě župne cèrkve, katoličku i pravoslavnu, pukovnijsku školu, glavnu učionu za děčake, trivijalnu za děvojčice, narodnu pravoslavnu školu, lěpu pukovnijsku bolnicu, veliku svilanu i narodnu čitaonicu. Častnički sbor posěduje krasnu knjižnicu. Nova Gradiška je veoma prijatno město sa 1500 stanovnikah. — *Stara Gradiška* (St. G.), tvèrdjava, ima prěko 2000 žiteljah; leži na Savi napram turskoj tvèrdji Bribiru. — *Oriovac* (O.) leži na putu iz Broda u Novu Gradišku; ima župnu cèrkvu, trivijalnu učionu, dèržavnu i narodnu pučku školu. U obližnjih brěgovih rodi dosta dobroga vina.

Više sela Oriovca dizaše se někoč jaka tvèrdjava. Kad je god. 1628. Stěpan Bakić potukao Turke kod Broda, nastani se u oriovačkoj tvèrdji. Kad nanj još iste godine navale Turci, pozva on Husein-Agu Vrančića na dvoboj, a ovaj posla město sebe Bega Ugrinovića. Poslě kratke borbe pade Ugrinović mèrtav, a Turci kao běsni vuci izsěku Bakića na komade zajedno s njegovom malom četom. Ovako zauzmu Turci na novo tvèrdju, koju su pri odlazku iz Slavonije godine 1687. do temelja tako uništili, da joj sada nestalo gotovo i traga.

Kobaš (K.) na Savi ima dvě župne cèrkve, pravoslavnu i katoličku, pučku učionu i narodnu čitaonicu.

Běla Stěna (B. St.) je razvalina na vèrhu bèrda, koje leži sa strane na putu iz *Okućanah* (Ok.) u *Čaglić* (Č.). Okolica ta upravo je čarobna.

Ovaj grad mora da je obstojao već za Rimljanah. Kasnije su ga dobili Božjaci (Templari), koje je biskup zagrebački za Stěpana III. (god. 1161—73.) doveo u Hèrvatsku. Turci su ga osvojili, a god. 1595., kad je bio cèrnički beg ranjen kod Senja, dodje s ostanci svoje vojske u Bělu Stěnu, da se ovdě lěči. Kèrstjani navale na Turke i potuku ih; ali zato porazi nje kasnije požežki paša. Turci su gospodovali u ovom gradu 142 godine.

Kraljeva Velika (K. V.), vèrlo staro město, leži nedaleko ustja Pakre u Savu.

I ovo město bijaše poznato starim Rimljanom. — Turci zavladavši Slavonijom, osvojili su ovaj čvèrsti i jaki grad, te ga dèržahu u svojih rukuh sve dotle, dok su vladali Slavonijom; a kad su ih odatle protěrali, počeo je grad ovaj sve više propadati, dok ga napokon gotovo sasma neraznesu, upotrebiv kamenje njegovih razvalinah za gradjenje lipovljanske cèrkve i inih dèržavnih sgradah, kao i za gradjenje druma.

10. Brodska pukovnija.

Ima 34 □ milje povèršine i broji 75.132 stanovnika.

Brodska pukovnija a i varadinska spadaju medju najimućnije krajeve trojedne kraljevine; puk je ponosan, lěp i uzrastan, pun poezije i narodnoga života, a sela izgledju većinom kao mala tèrgovišta.

Vinkovci (V.), varoš na utoku potokah Nevkoša i Ervenice u Bosut ležeća, imaju do 4000 dušah. Ovdě je směšten štab pukovnije, viša gimnazija, dvě župe, katolička i pravoslavna, pukovnijska škola, glavna učiona za děčake, pravoslavna škola i trivijalna učiona za děvojčice;

zatim ima ovdě narodni kasino, pěvačko družtvo, lěpa pukovnijska knjižnica i dvě svilane. Vinkovci imaju dosta lěpih sgradah, a medju njimi odlikuje se osobito na lěpom glavnom tèrgu po kraljici Mariji Tereziji sagradjena katolička župna cèrkva i pukovnijska bolnica.

Na městu, gdě su sada Vinkovci, stajaše někoč rimski grad „Cibalis", kasnije „Bubalis." God. 356. poslě Isusa potukao je ovdě rimski car Konstantin svoga protivnika Likina.

Brod (Br.), slobodna vojnička obćina i tvèrdjava, broji 2400 stanovnikah, koji se bave tèrgovinom, poljodělstvom i zanatom. Gradjanstvo brodsko odlikuje se dično rodoljubnim duhom, bistrim umom i gostoljubivostju. U Brodu je glavna učiona děčačka, trivijalna děvojačka škola, narodna čitaonica, samostan franjevački s cèrkvom sv. Trojstva, najvećom i najčvèrstjom u Slavoniji tako, da se može sa samostanom smatrati za někakvu tvèrdjavu. Ima tu i lěpih kućah i šetalištah i živahna prometa s Bosnom. U obližnjih gorah rodi dobro vino; Brodjani su u Slavoniji najmarljiviji vinogradari, a brodske berbe su čuvene na daleko.

Město zvalo se je pod Rimljani Marsonia.

Znamenitija sela jesu: *Velika Kopanica* (V. K.) s lěpom župnom cèrkvom, trivijalnom školom dèržavnom i narodnom seoskom. — *Babina greda* (B.), najveće selo u slavonskoj Krajini sa dvě pučke učione. — *Županje* (Ž.), tèrgovište na Savi, těra dosta živahnu tèrgovinu s Bosnom. Ima narodnu čitaonicu. — *Bošnjaci* (Bo.) je najbogatije, a *Gradište* (Gr.) najlěpše selo u pukovniji. — *Novi Mikanovci* (N. M.) s najvećim marvinskim sajmom u Slavoniji o sv. Bartolu.

11. Petrovaradinska pukovnija.

Povèršina ove pukovnije iznosi 54 □ milje, te broji 92.525 stanovnikah. Spada pod temišvarsko vojno zapovědničtvo, prem je inače cělokupni dio trojedne kraljevine.

Mitrovica (M.) je štabsko město petrovaradinske pukovnije, leži na Savi. Ima do 5000 dušah. Ovdě je glavna učiona i niža realka.

Gdě je današnja Mitrovica, tu stajaše někoč Syrmium, glavni grad posavske Panonije. Misli se da je grad Syrmium sagradio něki Syrmus, kralj Tribaljah. Za vrěme Rimljanah bijaše u Srěmu veličanstvenih hramovah i više carskih dvorovah. Ovdě se rodiše rimski kraljevi Probo, Aurelijan, Karus, Valens, Valentinian i Gracijan, a někoji od njih prožive ovdě veći dio svoga života. — Početkom drugoga stolětja primiše žitelji Syrmia kèrstjansku věru. Ovdě je bila i nadbiskupija; a dèržano je tu više cèrkvenih saborah. Huni osvojiše god. 450—451. Srěm; poslě njih navale ovamo Gepidi i Goti. Dvadeset godinah poslě smèrti Atile napadnu Srěm Avari, te ga strašno opustoše. Car Justinian (vladaše od god. 527. do 565.) ukine ovdě carsko naměstničtvo i preměsti stolicu nadbiskupa u Tesaliju. Već koncem 7. stolětja slabo se govori u pověsti o Syrmiumu, a kasnije mu gotovo nestane i imena; on propadaše sve većma tako, da su u vrěme ugarskoga kralja Matije po ravnicah medju sadašnjom Mitrovicom i Fruškom gorom ležale razvaline onih dvorovah, u kojih se někoč širiše rimski carevi i velikaši. — God. 1525. navale Turci na Srěm, porobe ga i nemilice poharaju, a tom prilikom bijahu razvaline grada Syrmia do temelja porušene. — Današnja Mitrovica nosi ime od sv. Dimitrije, mučenika srěmskoga.

Kupinovo (K.), nedaleko Save ležeće selo, poznato u staro vrěme pod imenom Kelpen.

Blizu toga sela stajaše někoč čvèrsti gradić, njegovi se ostanci još i danas vide. Taj grad poklonio je Sigmund, kralj ugarski, Gjorgji Brankoviću, sèrbskomu despoti. God. 1463. otmu Turci i popale Kupinovo.

Zemun (Z.) broji 8746 žiteljah; leži blizu uštja Save u Dunav prama sèrbskomu Biogradu. Tu je glavno skladište tèrgovine medju Austrijom i turskimi pokrajinami. Većina stanovnikah je pravoslavnoga věroizpovědanja. U Zemunu je glavna učiona i niža realka.

Za vrěme Rimljanah zvaše se Taurunum i bijaše město znamenito, imajuće na bèrdu, gdě su sada većom stranom vinogradi, čvèrsti i veliki grad s obkopi i čvèstimi bedemi. Temelji njegovi još se danas nalaze. Kad je rimsko carstvo palo, imao je Zemun razne gospodare. Pèrvi ga osvoji Atila zajedno sa Srěmom (Syrmium), te ga pokloni gepidskomu kralju Ardariku. Poslě toga dělio je uvěk sudbinu grada Srěma, te š njim gospodavahu oni, koji i sa Srěmom. God. 1096. měseca svibnja běsnile su strašno i okrutno u Zemunu križarske čete pod Valterom Gauthierom i Petrom Amienskim. Poslě osvojiše ga Gèrci. Nakon toga sve do god. 1261. borili su se Ugri s Gèrci za gospodstvo Srěma i Zemuna, a u tih borbah je Zemun strašno postradao, jer su ga konačno tako razorili, da mu se jedva trag znao. — Novo svoje ime dobi Zemun od stanovnikah svojih, koji su, bojeć se tolikoga okrutničtva, morali skrivati se u zemunicah. — U 15. věku darova Zemun Sigmund, kralj hèrvatsko-ugarski, Gjorgju Brankoviću, despotu sèrbskomu. Po smèrti ovoga zavladaše Zemunom grofovi celjski, poimence Ulrik. Razvaline njegova grada mogu se i danas više Zemuna viditi. U tom gradu umre slavni junak Sibinjanin Janko 11. kolovoza 1456. — Poslě, god. 1521. dne 29. sèrpnja, kad Biograd dopade opet turskih rukuh, bude i Zemun sasvim razoren i otet, te osta u turskoj vlasti sve do vremenah Leopolda I.

Banovci (B.) selo na bèrdu kraj Dunava; u vrěme Rimljanah zvaše se Burgena. — *Slankamen* (Sl.), selo na utoku Tise u Dunav ležeće, ima prěko 2000 stanovnikah.

Pod Rimljani bijaše ovdě město „Rittium“, koje, kako nam to svědoče ostanci razvalinah, morade biti dosta važno. Ime

ovomu selu dolazi od slanoga kamena, što se je ovdě někoč nalazio. — Matija, kralj ugarsko-hèrvatski, pokloni Slankamen godine 1474. Vuku Brankoviću, koji je ovdě od toga vremena uvěk stanovao, sagradiv si na bèrdu jaki grad, kojega ogromne razvaline i danas stoje. — Slankamen znamenit je i s toga, što na njegovih poljanah naša vojska godine 1690. hametom Turke potukla.

Karlovci srěmski ili *dolnji* (K. d.) leže nuz Dunav; imaju 4300 stanovnikah, većinom gèrčko-nesjedinjenoga věroizpovědanja. U Karlovcih stoluje nadbiskup ili patriarka stanovnikah gèrčko-nesjedinjenih u Ugarskoj i trojednoj kraljevini živućih; pa ima takodjer naslov mitropolite. Tu je i pravoslavno sěmenište, viša gimnazija, glavna učiona i gradjanska bolnica.

Za Rimljanah zvahu Karlovce »Acciminicum«. te bijaše znamenito město. Poslě propasti rimskoga carstva zvali su se Karon. — Sadanje Karlovce osnova godine 1395—1400. Karlo, sin Ivana Hèrvata; od njega dobi i sadanje svoje ime. — Nedaleko Karlovacah na bèrdu zvanom „Matej“ živio je kao pustinjak Dragutin, sèrbski kralj, odrekav se prije prestolja. Znamenito je město ovo još i s toga, što su ovdě Austrija, Poljaci i Mlětčani sklopili mir s Turci dne 26. lipnja god. 1699. Na městu, gdě su se poslanici ovih vladah sastajali i mir načinili, stoji sada povelika, turskoj džamiji slična cèrkva „blažene děvice Marije od mira“, kamo dolazi sila puka iz okolice na malu Gospu.

U Karlovcih dèržan je sèrbski narodni kongres god. 1848., 1861. i 1864—65.

Petrovaradin, (P.) jedna od najjačh tvèrdjavah u Austriji, leži medju obližnjimi gorami i plodnimi brežuljci polag Dunava, napram Novom Sadu, s kojim ga most spaja. Stanovnikah ima prěko 3600 bez vojnikah, kojih je u Petrovaradinu vèrlo mnogo. Na tako zvanom tvèrdjavnom bèrdu leži gornja tvèrdjava. Cèrkva sv. Jurja vèrlo je lěpa.

U prijašnje doba stajaše na tom městu rimski grad Cusum zvani. U Petrovaradinu boravio je něko vrěme ugarski kralj Vladislav. Kod Petrovaradina, pod njegovimi bedemi porazi princip Eugen Savojski do noge silne turske čete 5. kolovoza 1716. Ovdě pade veliki vezir Ali Kamurdžić i 10 pašah. Naši dobiše 150 barjakah i 164 topa. Samo zaplěnjene dragocěnosti vezirove iznašale su do 300.000 forintih vrědnosti, a sav plěn računaše na 5 milijunah forintih. Na uspomenu ove slavne poběde podignu na bojištu cèrkvu B. D. Marije, kamo još danas nebrojeni puk hodočasti. — U Petrovaradinu rodio se je dne 16. listopada 1801. slavne uspomene ban Josip Jelačić. Umro je u Zagrebu 20. svibnja 1859.

II. Dalmacija.*)

1. Povèršina. — Medje. — Gore. More, jezera, rěke i lěkovita vrěla. Podnebje.

Povèršina. Dalmacija ima 222 □milje, te sastoji iz tri preděla suhe zemlje i iz više otokah. Sěverni i najveći dio zemlje sa spadajućimi simo otoci je prava „stara Dalmacija," srědnji preděl sačinjavaše někadanju republiku dubrovačku, treći, najjužniji i najmanji dio bijaše někoč čest od Arbanije, pa se zato i zove austrijska Arbanija.

Medje su od zapada jadransko more, od sěvera hèrvatska Krajina, od iztoka Turska Hèrvatska i Hercegovina, od juga slobodna Cèrnagora i Arbanaska.

Gore. U Dalmaciju steru se dinarske Alpe, kojim je ime od gore Dinare, dižuće se na medji Turske Hèrvatske i Dalmacije. Glavna kosa čini od sěvera tja do Imoske granicu izmedju Dalmacije, Turske Hèrvatske i Hercegovine. Uz Dalmatinsku obalu proteže se primorska kosa, koja se cěpa na više čestih. Pri Šibeniku počima gora Tartaro, zatim Mosorska gora, koju Cetina prama jugoiztoku otače. U pogorju

*) Stranom po J. Šutinu, Dalmatincu.

primorskom najviša je glavica svekolike Dalmacije Orjen (6001') i Biokovo (5588'). — U ostalom nije Dalmacija tako bèrdovita i kamenita kao što něki misle; ima u njoj i krasnih, širokih i plodnih poljah, koje ćeš zaludu drugdě tražit. Pogledajmo samo na dugo i široko sinjsko polje, zatim na Kosovo i Petrovo polje izmedju Knina i Derniša, nadalje na čarobnu imoćansku okolicu, splětsku, poljičku, solinsku, omišku, makarsku, neretvansku itd. krajinu, pa ćemo drugčije suditi o Dalmaciji.

More i jezera. Jadransko more oplakuje Dalmaciju u duljini od 150 miljah, čineć mnogo zalěvah i dragah, koje daleko zalaze u zemlju, osobito gdě dolinah imade.

Glavno jezero samo je jedno u Dalmaciji, i to je jezero Vrano kod staroga grada Vrane. Poznaje se na njem plima i osěka mora, a to je najboljim dokazom, da se stiče s morem izpod zemlje. Voda je u njem něšto slana; ima u njem vèrlo mnoga jeguljah. Ostala jezera, ili bolje rekuć blata, koja se lěti ponajviše izsuše i voda se stisne samo u srědinu ili na jedan kraj, su slědeća: Vèrličko blato sa sěvero-zapadne strane Zadra, Nadinsko, Roztok kod Vèrgorca itd. Sva ova blata imaju jeguljah i drugih ribah.

Rěke. Dalmacija ima četiri veće rěke, i te su:

Zèrmanja, izvire u Lici na podnožju bèrda Popine. Od Obrovca do uštja u more kod Novoga grada teče izmedju silnih i golemih klisurinah. Duga je 7½ milje. Na utoku Zèrmanje u more love se izvèrstne oštrige.

Kèrka iztiče nedaleko od Topolja iz Dinare kod Knina. Od izvora do ustja u more ima 5 vodopadah,

od kojih je najkrasniji onaj kod Skradina, koji se može uzporediti s najlěpšimi na světu. Kèrka ima u duljini 8 miljah.

Cetina izvire izmedju Dinare i Gnjata, te teče vijugastim, a mnogo i padovitim tekom do kraj Omiša, gdě se slěva u more. Kod Velike Gubavice ima krasan vodopad. Dužina joj iznosi 13 miljah.

Neretva, najveća rěka u Dalmaciji, dolazi iz Hercegovine i utiče u 12 trakovah u more.

Lěkovita vrěla. Osim lěkovita vrěla pri Vèrliki i sumporna vrela u splětskom predgradu »Borgo granda« zvanom, neimade Dalmacija nikakovih drugih vrělah rudnih.

Podnebje dalmatinsko veoma je blago i milo. Lěti pripiče doduše velika vrućina, ali za to zapadnjak větar razhladjuje i ublažuje sunčanu žegu. Prolětje i jesen ugodna su i krasna, a jesen osobito tako prijatna, da je čověk nemože lěpše želiti. U prolětje podosta je kiše, ali lěti zavlada višeputah takova suša, da propadne usěv i nada siromašnoga seljanina. Zima u obće nije oštra, pače po primorju i otocih je blaga. Sněga je malo; oko primorja kad što potrusi, ali ga odmah i nestane; na kopnu redko kad što potraje, osim na gorah i visokih krajevih.

2. *Prirodnine u Dalmaciji.*

Od životinjstva Dalmacija hrani raznovèrstne divlje i pitome živine. Rogate je marve po svuda, ali je ponajviše zle i malene vèrsti. Ovce se plode u izobilju, ali ima ih malo plemenith; na otoku Pagu ima vèrlo

lěpih ovacah. Kozah ima u pogorskih kotarih vèrlo mnogo. U Dalmaciji ima takodjer dosta i dobre vèrsti kèrmakah, konjah, pasah, medvědah, vukovah, divljih mačakah, šakaljah, divokozah, sèrnah, jazavacah, lisicah, kunah, věvericah, něšto malo divljih prasacah itd. U moru ima pliskavicah, tulnjevah itd. — Od pticah ima tu jarebah, běloglavih jastrebah, drozdovah-kameničarah, galebah, čopah itd. Od dvoživacah ima raznih željvah, žabah krastačah, zelembačah, otrovnih i neotrovnih zmijah. U sladkih vodah neima mnogo ribah, tim više pako ima ih u moru i to: Jesetre, kambule, ustavice, cipal, morske jegulje, skatovci, bodljikavi kučak, lokarde itd. Najviše pako lovi se ovdě tulnjevah, sèrdeljah i jeguljah, kojih ima osobito po blatnih jezerih. Hranjenje sviljacah nije u Dalmaciji baš jako znatno. Med dalmatinski je izvèrstan, osobito na otoku Solti. Pijavicah se mnogo lovi i izvozi u druge zemlje. Nadalje ima ovdě i štipavacah, tarantulah, u moru koraljah itd.

Od bilinstva sije se ječam, kukuruz, riža, zob, raž, pšenica itd. Dalmatinska su vina izvèrstna, te bi se mogla uzporedit sa francezkimi. Najbolja vina jesu: Maraškina, vino tèrtarsko blizu Šibenika, Vugava na otoku Brači, Muškat oko Omiša, Malvazija oko Dubrovnika itd. Maslinah se malo po kopnu sadi, tim više pako na otocih dalmatinskih. U Dubrovačkom kraju i oko Trogira najbolje se masline rode, i tako i ulje iz njih najbolje se ovdě pripravlja. Nadalje rastu u Dalmaciji datulje, rogači, morski luk, sramežna osětnica, sabur, španjolska borovica, ružmarin, trišlja ili cèrnomèrta, maginja, mèrča, plutak, smokva, mendule, šipak-dèrvo itd.

Rudstvo je u Dalmaciji dosta siromašno. Ima ovdě grašnjaka, kod Dèrniša i Sinja smedjega kamenita uglevja, asfaltnoga kamenja; paklina kopa se na mnogih městih, osobito pri Vèrgorcu, zatim ima tu mramora, rumenice, sadre itd. Morska sol proizvodi se na otocih Pagu, Rabu i u Stonu.

3. *Obèrtnost i tèrgovina.*

Obèrtnost dosada je malo napredovala u Dalmaciji, izuzam dakako gradjenje brodovah, kojih se ovdě dosta mnogo pravi. Takodjer se ovdě proizvadja mnogo maraškinske rosolije, osobito u Zadru, gdě imade već od davnih vremenah više tvornicah. Proizvod prodaje se u staklenicah po svih zemljah Europe, kao takodjer i u Ameriku i u Indiju. Strojenje kožah znatnije je u Kotoru i u Splětu. Konopari i klobučari rade ponajviše samo za domaću potrebu. Vunene tkanine za domaću potrebu tku žene kod kuće; isto tako melju si ponajviše sami svoje žito. Dva parna mlina (u Šibeniku i Gružu) rade za domaću potrebu. Na otoku Rabu prede se žuka predja, od koje tku platno za vrěće i za jedra. U Šibeniku, Trogiru i Dubrovniku imade strojevah za ožimanje maslinah. Ovimi strojevi dobiva se najizvèrstnije ulje. Pošto neima u Dalmaciji visokih šumah, s toga neimade ni pilanah; lěs za stolare, tesare i bačvare vozi se iz Hèrvatske. Za kameno posudje obstoji jedna tvornica. — Tiskarnicah imade u Zadru 3, u Splětu 2 i jedna mala u Dubrovniku.

4. Broj stanovnikah, věroizpovědanje i učevni zavodi.

U Dalmaciji imade 415.000 stanovnikah, koji su svi Hèrvati, izim 20.000 Talijanah, koji stanuju ponajviše po primorskih gradovih. Prěko $^4/_5$ Dalmatinacah spada katoličkomu věroizpovědanju; ostali su pravoslavnog, a samo několiko stotinah ih je gèrčko-sjedinjenoga věroizpovědanja.

Rimokatolici u Dalmaciji stoje pod nadbiskupom zadarskim, zatim pod biskupi šibeničkim, splětskim hvarskim, dubrovačkim i kotorskim. Pod biskupa kèrčkoga, koji stanuje izvan domovine, spadaju samo stanovnici na otoku Rabu i na sěvernoj strani otoka Baga. Gèrčko sjedinjeni spadaju pod biskupa križevačkoga u Hèrvatskoj, a pravoslavni imaju svoga biskupa u Zadru.

U Dalmaciji ima 192 pučke učione, a medju njimi 11 glavnih. Više gimnazije su u Zadru, Splětu i Dubrovniku, niža gimnazija je u Sinju. Gimnazija dubrovačka je u rukuh Isusovacah, a sinjska je franciskanska.

U Splětu je viša realka, u Zadru, Dubrovniku i Kotoru su niže realke spojene s glavnimi učionami. — Nautičke su učione u Splětu, Dubrovniku i u Kotoru. — U Zadru, Splětu i Dubrovniku su katolički bogoslovni zavodi; u Šibeniku imaju franciskani svoj posebni bogoslovni zavod.

5. Kratka pověstnica.

U dalekoj davnini kaže nam se Dalmacija kao majka najvěštijih mornarah, kao kolěvka slobode i junačtva, kao kèrvavo

pozorište onoga stogodišnjega rata izmedju rimskoga nasilja i stare ilirske slobode. Padnuv pako pod krilo nezasitnoga orla rimskoga, procvala je kao perivoj i posula se kao poljana cvětjem bělimi gradovi od jednoga kraja do drugoga tako, da je zavèrvila po njoj bogata tèrgovina, i svako dobro kao iz vode i blagoslova raslo.

Medju gradovi dizao se je kao labud uza sinje more slavni Solin, koga pisci drugim Rimom nazivlju radi njegove lěpote. Uz Solin cvali su kao ruže na jednom busu Promin, Skradin, Nin, Zadar, Captat itd. U Dalmaciji je kolěvka mnogih rimskih junakah i slavnih vodjah, od kojih se něki svojom věštinom i junačtvom popeše na carsko prestolje i produžiše život rušećemu se carstvu rimskomu.

Kad divlji narodi navališe sa sěvera te iztoka, da kazne tolike grěhe rimskoga světa, neizmakne ni Dalmacija tomu udesu. Medju ostalimi pisci, koji nam o tom svědoče, evo kako o tom sbori sv. Jerolim: „Grozna me obuzima misao, kad se sětim na haranje više vremenah; ima više od 20 godinah, što se svaki dan medju Carigradom i Julskim planinami rimska kèrv toči. Goti Sarmati, Kvadi, Alani, Huni, Vandali i Markomani pustoše, vuku i razvlače Skitiju, Trakiju, Macedoniju .... Dalmaciju i sve panonske zemlje; svagdě plač, svagdě kèrvava pozorišta." Po svědočanstvu onovremenih pisacah trajahu ta napadanja od god. 377. do 689., dakle preko 300 godinah, kako po ostalih rimskih zemljah tako i po Dalmaciji; ali ova je ipak izmedju svih ostalih bila najsretnija, jer premda je mnogo pretèrpila, ipak ju nije neprijatelj nikad sasma opuštošio, i ona se uzdèržala u cvětu sve do god. 630. Nu te godine strašna se na nju obori sila; nahrupiše bo nebrojene čete Avarah, od svih skitavacah najdivlji narod. Po kratkoj borbi pade běli Solin, ova dika Dalmacije. Stanovnici stranom poginu, a stranom poběgnu na bližnje otoke, a nesmiljene čete neumire se, dok nesravniše sa zemljom sav taj grad. Razoriv Solin, razidju se Avari po svoj zemlji, i Dalmacija posta užasno pozorište grozah i strahovitih prizorah. Tko nepoběgne, u špilje ili na otoke, taj neodnese žive glave. A kad se narod malo po malo iz svojih skrovištah opet pomolio, nenadje više kuće, ni kućišta, neupozna

više lěpe otačbine svoje; pitaše u čudu: Gdě je ponosni Promin koji se je dizao kao orao na visokom bèrdu? Gdě Skradin, Nin i Biograd uza sinje more? Gdě ostali krasni gradovi? Neima više ni jednoga, sve je propalo — sve je divlji Avar razorio! Od krasnih i veličanstvenih gradovah ostanu tek puke podèrtine i razvaline, da navěštuju světu někdanju slavu i bogatstvo Dalmacije. Samo Zadar uzdèrža se čuvan hrabrestju svojih stanovnikah i tvèrdimi svojimi zidinami. Avari poplěniv i oguliv do kèrvi nesretnu Dalmaciju, jedan dio nastani se u Dalmaciji, a drugi podje dalje sa otetim blagom i bogatstvovm. Medju tim se razběgli stanovnici uzmu malo po malo vraćati, te naseliv Splět, Trogir i ostala někoja primorska města, sklope medjusobni savez proti Avarom.

Oko godine 640. naselili su se Hèrvati u Dalmaciji, te su ovdě ustrojili novu dèržavu, a urěдiv ju, počeli su dizati porušene gradove, kao na pr. Biograd, Karin. Nin, Skradin itd. A našav ovdě u ostancih prijašnjega stanovničtva uzvišeni Isusov nauk, prionuli su i oni uzanj, te su se počeli kèrstiti svetim kèrstom. Pèrvi početci pokèrstjenja Hèrvatah biše doista učinjeni već u 7. věku, a tečajem 8. věka nastavi se započeto spasonosno dělo još većim i svestranijim uspěhom, tako da u pèrvoj polovici 9. věka nebijaše više nijedne hèrvatske obćine u Dalmaciji, koja se nebi bila kèrstom kèrstila. Ali kad je narod upravo u smislu božanstvenoga nauka Isusova počeo napredovati, navale nanj nebrojene čete Karla Velikoga, kralja franačkoga. Prěko 20 godinah stenjaše narod hèrvatski pod franačkim jarmom; nu oko godine 818. podiže se najslavniji junak, što ga je hèrvatska majka rodila, na oružje, naime Ljudevit, veliki župan posavski, te odluči izvojevati slobodu svomu narodu; on i odèrža několiko sjajnih pobědah, ali mu nepodje za rukom, da postigne svoj cilj. Kako su se Hèrvati kasnije oslobodili, pripovědali smo u pověstnici Hèrvatske.

Narod hèrvatski oslobodiv se od franačkoga jarma, spoji dalmatinsku i posavsku Hèrvatsku u jednu dèržavu, i to oko godine 830. Spojena hèrvatska dèržava cvala je i razvijala se sve do smèrti kralja Zvonimira, a sèrdce joj bijaše Dalmacija radi junačtva svojih stanovnikah, radi položaja pri moru, i radi toga,

što su kraljevi u njoj stanovali, i to ne uvěk u jednom gradu, nego měnjajuć po okolnostih svoju stolicu. Stolni gradovi bili su poimence Biograd na moru, Klis, Nin i Bihać. Kad je Ladislav, ugarski kralj, navalio na Hèrvatsku, hoteć joj silom se narinuti za kralja, opru mu se Dalmatinci vèrlo žestoko. Poslě smèrti Ladislava skupi njegov sin Koloman vojsku, hoteći Dalmaciju silom podložiti. Hrabri, ali nesretni kralj Petar, koga su dalmatinski Hèrvati poslě smèrti narodnoga hèrvatskoga kralja Stěpana II. za svoga kralja bili izabrali, pohiti Kolomanu na susret tja do današnje sluinske krajine. Tu se sudariše dvě vojske i Dalmatinci boriše se slavno, sve dok nepadne njihov hrabri kralj i vodja. Kad taj pogine, uzmakne vojska natrag u Dalmaciju. Sada digne se na noge sav narod proti Kolomanu, a ovaj videć, da neće dobro proći, sklopi s Hèrvati mir pod poznatimi uvěti; i ovako zasědne ugarski kralj hèrvatski prěstol i postane tako kraljem hèrvatsko-dalmatinskim.

Ugarski kraljevi zasědnuv na prěstolje hèrvatske dèržave, počeše tu na štetu siromašnoga naroda nadarivati odličnije porodice najboljimi zemljami. Ovako se uvuče u naš narod gospoština, a naravno i nevoljničtvo. Ali ovo nemogaše se dugo dèržati u Dalmaciji, gdě je narod pored povoljnijega svoga položaja mogao lasnije i sěgurnije otresti se toga nenaravskoga tereta. Ono malo naroda, što no podleže, zadobi za kratko doba staru slobodu i nedade se više skučiti pod jaram.

Kad se počme plemstvo oholo dizati, te u stara prava gradovah dirati, dobra otimati i globe im nametati, razljute se ovi, te neimajuć pravde ni pomoći od svojih kraljevah, bace oči tamo preko mora, na Mlětčane, koji su već odavna oko njih oblitali, svoje ljude ovamo slali, blago i mito sipali, tèrgovinu, slobodu i sve, što čověk zaželiti može, obećivali. U toj stisci i nevolji razdvoje se dalmatinski gradovi i pojedine porodice na stranke, jedni nagibahu se k Ugarskoj, a drugi Mlětčanom. Mlětačka republika priteče najprije kao prijateljica u pomoć, ali dobiv u ruke Zadar, za njim Splět i Trogir, počme ovdě gospodovati i zapovědati po svojoj volji. Tim věrolomnim postupkom razdražen, ustane najprije Zadar na oružje, pozove u pomoć svoju braću iz Hèrvatske

i potuče mlětačku vojsku blizu Zadra (god. 1190.) Ali kad se dužda mlětački Enriko Dandolo zaveze (god. 1202.) sa silnom vojskom križarskom put Palestine, navrati se k Zadru, obsědne ga, na juriš osvoji i do kamena razori. Stanovnici njegovi što poběgnu, što tu izginu; a Zadar osta pusta razvalina. Nu za kratko vrěme diže se Zadar kakov bijaše i prije. Zadrani da se osvete, prihvate se gusarstva, počmu napadati mlětačke brodove, te vraćati Mlětčanom žao za sramotu.

Kad su kasnije knezovi Šubići počeli narod vrědjati samosiljem i nepravdom, nastane u Dalmaciji veliko nezadovoljstvo, koje se još poveća, kad je ban Mladen Šubić, uzeo otimati narodu najlěpša polja i zemlje i gradove globiti. Primorski gradovi slože se doduše proti njemu, ali nemogav odolěti njegovoj sili, obrate se k Mlětčanom, moleć u njih pomoć. Tako se je nevaljanim postupanjem několicine bacila Dalmacija tudjinu u krilo i odvojila od ostale svoje braće!

Ali Mlětčani negospodovahu dugo u Dalmaciji, oni se zaměre svojim nasiljem svim primorskim gradovom, a ovi odluče, da će se rěšiti toga nasilja, čim im se pèrva sgoda pruži.

Medjutim baci Ljudevit I., kralj ugarski i hèrvatski oko na dalmatinsko primorje, upozna njegovu važnost, te odluči, da će ga opet sjediniti s hèrvatsko-dalmatinskom kraljevinom. Pa tek Ljudevit zavojšti ozbiljno na Mletčane, digne se pèrvi Splět (god. 1357.) na oružje, a za njim Trogir i Zadar. U srěd tamne noći, dne 13. rujna iste godine navališe Zadrani na mlětačku vojsku, te ju poslě duge i žestoke borbe sretno poraze. Sad se poput munje razmakne obći ustanak po cěloj zemlji. Tako se Dalmacija rěši Mlětčanah, koji u sklopljenom ugovoru izjaviše, da neimaju nikakova prava na Dalmaciju, i da neće nikada uznemirivati posěd kralja ugarsko-hèrvatskoga u ovoj zemlji. Dalmacija odahne te běše sretna, složna i mirna. Ali za kratko vrěme obrati se sve na gore. Ljudevit umre, neostaviv mužkoga naslědnika. Naslědi ga dakle kći njegova Marija sa svojim zaručnikom Sigismundom. Tako Hèrvatskoj kao i Dalmaciji nebijaše po volji, da njimi kraljuje žena i nepoznati tudjin. Zato dogovoriše se s Ivanom Horvatom, hèrvatskim banom, Pavlom, zagrebačkim bisku-

pom i s mnogimi drugimi velikaši, da pozovu na prěstolje Karla Dračkoga, rodjaka pokojnoga Ljudevita. Karlo dodje 12. rujna 1385. u Senj u Hèrvatsku, a odatle se uputi u Ugarsku, gdě ga velikim veseljem primiše i okruniše za kralja. Ali on nije dugo kraljevao, jer ga Blaž Forgač, koga su kraljice Marija i mati joj Jelisava podplatile, ubije, udariv ga iznenada buzdovanom po glavi, kad se je kralj pouzdano i prijateljski razgovarao s obima kraljicama u njihovoj palači.

Ali niti po smèrti Dračkoga nehtědoše Hèrvati priznati za svoga kralja Sigismunda, nego pristanu uz Stěpana Tvèrdka, kralja bosanskoga, koji zavlada cělom Dalmacijom, osim Zadra i Nina, u kojih bijahu směštene jake Sigismundove posade.

Kad je pako Dabiša, koga su Bošnjaci poslě smèrti Stěpana Tvèrdka izabrali za svoga kralja, poklonio Dalmaciju Sigismundu, da ga pomaže proti njegovim neprijateljem, pozovu Dalmatinci — da nedodju pod Sigismunda — Vladislava, kralja napuljskoga, sina pokojnoga Karla. Vladislav priveze se god. 1403. u Dalmaciju, gdě ga u Zadru papin poslanik okruni za kralja hèrvatskoga i ugarskoga. Nu kad je Vladislav vidio, da je Sigismund porazio svoje protivnike u Ugarskoj, povrati se u Napulj, pa prodade konačno 6. lipnja 1409. Mlětčanom onaj komad Dalmacije, što ga je još imao. Mlětčani izbroje mu 100.000 cekinah, prime od njega Zadar, Pag i Novigrad, i spreme se na oružje, da i ostalo, što je pristalo uz Sigismunda, otmu silom. Poslě junačke borbe pade u mlětačke ruke Trogir, za Trogirom Splět, a za ovim svi gradovi dalmatinski, osim samoga Dubrovnika, koji je ostao slobodan i samostalan. Sigismund pokuša svoju sreću na bojnom polju, i slao svoju vojsku u Dalmaciju proti Mlětčanom, ali uzalud; sreća mu neposluži, jer morade ustupiti god. 1433. Mlětčanom svu Dalmaciju, osim někih gornjih tvèrdjavah, kao Sinj, Knin, Kliš, koje za malo Turci napadnu i osvoje. Tako se u pèrvoj polovici 15. věka utèrlo sasvim gospodstvo ugarsko-hèrvatskih kraljevah u Dalmaciji.

Mlětačka republika postignuv za čim je već 600 godinah težko uzdisala, zavladav naime Dalmacijom, stade slobodu gradovah sapinjati, i svaku im naobraženost i razvitak prěčiti, da joj

nebi mogli više izmaknuti. Osim toga nastojaše, da izvadi iz naroda što više vojnikah, i da ga što veóma odivljači, znajući dobro, čim je narod divlji, tim ga lasnje voditi, tim je sklonije oružje u rukuh samosiljnikah. Svukoliku upravu gradovah, svu silu i moć tako vojničku kao i gradjansku metne ona u ruke rodjene mlětačke vlastele. U gradovih nebě nikakove učione, a tko je htěo, da se naobrazi, morade u Italiju. Jedino svetjenstvo imalo je priliku, da napreduje na duševnoj stazi. Medju dalmatinskim svetjenstvom odlikovahu se u ovo doba Marulić, Dominić, Zmajević, Garanjin itd.

Narod po selih bijaše uredjen sasma na vojničku, te moraše vojevati svojim oružjem i o svom trošku. A budući da je morao neprestano četovati proti Turčinu, nije čudo, što se je stranom odučio, i stranom nije imao ni kad, da obradjiva zemlju. Tako je zemlja osiromašila i propala. Tèrgovina, kojom postaše dalmatinski gradovi mogući i bogati, i za koju je, rekao bih. sama narav ovu zemlju odredila, sasvim zaosta i propadne. Uslěd toga osiromaše gradovi sasma. Narod u Dalmaciji tako duboko pade, da je dèržao mlětačku republiku, koja mu tolikih ranah udari, za najveću svoju dobročiniteljicu, jer ga ova uměla laskavim načinom voditi po svojoj volji kao maleno děte.

Osim neuredne vojske, u koju spadaše sve, što je moglo oružje nositi, davaše Dalmacija 6000 pěšakah i dvě regimente konjanikah. Vojsku tu uzdèržavaše republika na svoje troškove, i ona bijaše najbolja i pèrva njezina podpora.

Ovako stvori mlětačka vlada iz Dalmacije neoborivi zid, o koji su se razbijala sva osmanska napadanja; na ovaj je način sačuvala Dalmacija Italiju od turskoga divljačtva i poplave. Koncem 17. věka vratiše Turci sve dalmatinske gradove i města, što su ih dosele dèržali, naime Kliš, Salonu, Senj, Knin, Novigrad itd. Godine 1701. pripade republici mlětačkoj još i Kotor, Risan i Novi. Jedina republika dubrovačka umiše umnom politikom sačuvati si tečajem više stolětjah svoju neodvisnost i veću važnost.

Tako je životario narod hèrvatski u Dalmaciji do god. 1797. Od tog vremena Dalmatinac niti vojuje, nit' četuje, osim koga neznatnoga okèršaja na granici; mirno leži handžar za pojasom;

mirno visi puška o ramenu, a on uzdišući kaže: Nije boja, pa ni stare slave, ni junačtva! —

Kad je republika mlětačka, ta silna carica jadranskoga mora, propala, zavlada u Dalmaciji najveći nered. A kad se je iste godine razsuo glas po Dalmaciji, da su mlětačka gospoda sama kriva, što je republika propala, zaori od jednoga kraja do drugoga glas: »Smèrt i prokletstvo gospodi, koja izněvěriše duždu našega i našu republiku!« Na Tělovo uzruja se sav narod u Splětu, Trogiru i Šibeniku, napade bogatije kuće i odličnije osobe, i tu se prolije mnogo gradjanske kèrvi; nastane veliki strah i metež medju pučanstvom. A bilo bi se dogodila još i veća nevolja. da nisu něki ugledniji ljudi narod utišali i umirili. — Mirom sklopljenim medju Austrijom i republikom francezkom u Campo formio pripade Dalmacija Austriji, jer je još prije utanačena mira unišao u nju oružanom silom austrijanski general Rukavina, te ju posěo u ime cara austrijskoga, pod kojim osta sve do god. 1806. Te godine mirom požunskim pripade novo ustrojenoj kraljevini talijanskoj, ili bolje rekuć, carstvu francezkomu. Francezka, uvidiv važnost ove zemlje, obrati na nju veliku pozornost, te uzme se svojski za nju brinuti. Nu francezko gospodstvo netrajaše dugo; već godine 1841. pripade Dalmacija Austriji, koja njom i dan danas vlada.

6. *Političko razděljenje Dalmacije.*

U pogledu političkom děli se Dalmacija na 4 velika okružja: na zadarsko, splětsko, dubrovačko i kotorsko. Na čelu svakoga okružja stoji okružni kapetan sa svojimi činovnici.

Svako okružje děli se opet na kotare, a na čelu kotarah stoje preturi sa nižimi činovnici.

Sva 4 okružja podčinjena su dalmatinskomu naměstničtvu u Zadru.

Nu čelu cěle zemlje stoji naměstnik ili gubernator, premda ban hèrvatski, zatim vis. kr. naměstničko věće u Zagrebu i kr. hèrvat. dvorska kancelarija u Beču vode naslov: dalmatinsko-hèrvatsko-slavonski; a i samo Nj. Veličanstvo naš kralj služi se u svih same Hèrvatske i Slavonije tičućih se odpisih, spisih itd. ovim diplomatičkim naslovom. Sve ovo jasno dokazuje, da je Dalmacija cělokupni dio trojedne kraljevine; a kako da nije, kad je ona kolěvka hèrvatskoga naroda, njegove slave i moći.

Sve naměstničke, okružne i kotarske činovnike imenuje Nj. Veličanstvo kralj i njegovi ministri.

I. Okružje zadarsko.

Ima 97 □miljah sa 151.000 stanovnikah.

Zadar (Z.—Zara), glavni grad u Dalmaciji, ima do 8.000 stanovnikah. Tu je stolica katoličkoga nadbiskupa za Dalmaciju, biskupa gèrčko-nesjedinjenoga, naměstničtva, okružne oblasti, višega sudišta itd. U Zadru je viša gimnazija, katoličko i pravoslavno sěminište, niža realka, glavne učione itd. Grad taj leži kao na někom otoku, jer ga more oblěva sa svih stranah; samo s iztočne strane spaja ga most sa kopnom. Čvèrsti bedemi pašu Zadar oko na okolo, te su městimice široki do 20 lakatah. Na iztočnoj strani stoji tvèrdjavica sva na okolo debelim zidom okružena i vodom obtočena. Zadar se osobito u novije vrěme znatno polěpšao. Gospodska pijaca i tako zvana Zelja najlěpši su tèrgovi u Zadru. Ima u njem 7 cèrkavah, a medju njimi najlěpša je pèrvostolna. — U

cèrkvi sv. Šime nalazi se dragocěna srebèrna i pozlaćena raka, poklon kraljice Jelisave; u toj raci su moći sv. Šime. — Budući da neima Zadar pitke vode, s toga ju vode posebnimi vodovodi iz dva sata udaljene okolice. U Zadru se od davnih vremenah pravi izvèrstna rozolija, u tèrgovini vèrlo dobro poznata. Ostali obèrti i tèrgovina neznatni su.

Zadar zvaše se u rimsko doba Jadera, kasnije Diodora. Pověstnica njegova u uzkom je zavezu s pověstnicom ostale Dalmacije.

Sěverno od Zadra leži *Nin* (N—Nona.), někoč najznamenitije gotovo město u našoj pověstnici, je sad siromašno městance. Leži u svojoj luci na malenom otočiću na okolo zidovi opasanom. Dva mosta, jedan s juga, drugi s istoka spajaju ga s kopnom. Sada ima jedva 500 stanovnikah.

Nin je u pověstnici našoj jedan od najslavnijih gradovah; u njem su se krunili naši kraljevi, u njemu su stolovali pèrvostolnici hèrvatskih biskupijah, od kojih su mnogi odvažno branili narodni jezik u službi božjoj. U ninskoj biskupiji rabili su kod službe božje preko tisuću godinah staroslavenski i hèrvatski jezik. Prije 40 godinah ukinuta je ova biskupija i sdružena sa zadarskom nadbiskupijom. Věčni bojevi izmedju Hèrvatah, Mlětčanah i Magjarah upropastiše ovaj lěpi grad; nu on je ipak još kojekako životario i dèržao se sve do 16. věka. Ali kad počeše Turci svaki hip navaljivati na Dalmaciju, upale ga Mlětčani, da zapreče veće zlo. Tako se obori stolica i krunište naših kraljevah u razvaline i pepeo! Poslě utanačena mira s Turci, digne se Nin opet poněšto, te je životario sve dotle, dok mu bijaše biskupa, nu kad ovoga izgubi, posta kukavnim selom. — Kad čověk uzidje u ove razvaline, težke misli pritisnu ti dušu, sèrdce prihvati ljuta bol, videći koli duboko pade ova dika hèrvatskih gradovah, koja se někoč naslonjala ponosita i krasna kano labud na bistroj vodi uz zelenu obalu.

Jugo-iztočno od Zadra je malo selo *Biograd* (B.— Zara vecchia), što no leži na dvostrukih razvalinah, rimske Blandone i hèrvatskoga Stolnoga Biograda.

Pèrvi razoriše Avari oko 6. věka, a drugi dužda Dominik Mikieli, kad je u Dalmaciji běsnio ljuti boj Mlětčanah proti Ugrom i Hèrvatom. U stolnom Biogradu bijahu takodjer krunjeni mnogi kraljevi narodno-hèrvatski, pa isto tako više kraljevah ugarsko-hèrvatskih; a u njem i stanovahu najviše gotovo kraljevi iz domaće vladajuće kuće.

Vrana (V—Aurana), leži blizu najvećega jezera u Dalmaciji, Vranskoga naime.

Ovdě je někoč bila stolica velikoga priora Templarah. Kasnije stanovahu ovdě turski begovi.

Šibenik (Š—Sibenico) je starinski grad, sazidan na kanalu istoga imena, što ga potok Kèrka ovdě čini. S kopna je bedemi opasan i spojen s tvèrdjavicom sv. Ane. Više grada sazidane su u prijašnje doba dvě tvèrdjave, da brane grad od navale s kopna. Pred Šibenikom otvara se velika i prostrana luka, za ovom diže se iz mora tvèrdjava Ljuljevac ili sv. Nikola. Šibenik ima 5400 dušah. Ovdě stoluje biskup rimokatolički. Cèrkvah tu ima do 20 rimskoga i 2 gèrčkoga obreda, medju kojimi se osobito odlikuje katolička stolna cèrkva, koja je u obće najkrasnija cèrkva u Dalmaciji. U luci i kanalu šibeničkom lovi se mnogo ribah. U Šibeniku rodi se: Glasoviti Antun Vrančić, pèrvostolnik Ugarske, Andrija, Talijanî prozvani Schiavone, jedan od pèrvih slikarah svoga vremena, Martin Rota, slikar i risar, i pěsnik Petar Divnić.

Skradin (Sk—Scardona), sěverno od Šibenika, leži na

razvalinah staroga grada Skradone, koju razoriše razni narodi. Ima do 1500 stanovnikah, koji se bave ribarenjem, poljodělstvom i tèrgovinom. Nedaleko odtuda šume i buče prekrasni vodopadi Kèrke, koja se ovdě do 30 hvatih duboku ověsno obara. Silna jata divljih golubovah oblitju ove vodopade.

Dèrniš (D), u staro vrěme varoš i tvèrdjava, sada mala varošica, ima od prilike 1000 stanovnikah. Jedan sat od Dèrniša nalaze se bogate rude smedjega kamenita uglevja.

Knin (K—Tinin), ima sada oko 1000 žiteljah. Od Knina do Dèrniša otvara se ono krasno i prostrano polje, inače najlěpše i najplodnije u cěloj Dalmaciji.

Za vrěme hèrvatske slobodne i nezavisne dèržave bijaše Knin obično stolica županah i županije istoga imena, a čestokrat i samih kraljevah.

Ostrovica (Os), sada je maleno, neznatno selo. U prijašnje doba dizaše se tu ponosni grad knezovah Šubićah. — *Obrovac* (Ob—Obrovazzo), někoč tvèrdjavica, je sada mali gradić na Zèrmanji. Ovdě se těra živahna tèrgovina sa vinom i dèrvom. — *Novigrad* leži na zalěvu istoga imena na povišenom městu.

Ovdě se vide razvaline jednom čvèrste tvèrdjave, u kojoj tamnovahu Jelisava i Marija, ugarske kraljice, od kojih pèrva izgubi i glavu u ovom gradu.

Medju otoci zadarskoga okružja poglavitiji su slědeći:

Pag (Pago) sa 5000 stanovnikah. Ima u izobilju

dobrih ovacah, vina i soli. Glavno je město *Pag* (P) sa 3000 žiteljah.

Rab (Arbe), otok něšto manji od Paga, ima do 4000 dušah. Glavno je město *Rab* (R-Arbe).

II. Okružje splětsko.

Ovo okružje obsiže 90 □ miljah i broji 174.000 žiteljah.

Splèt (S.—Spalato), leži na poluotoku; ima 10.700 dušah. U njem je stolica biskupa katoličkoga, okružne oblasti; ima tu i katoličko sěminište, gimnazija, viša realka, nautička škola, glavna učiona itd. Splět je dosta lěpi grad u krasnoj okolici. Od javnih sgradah odlikuje se stolna cèrkva, koja bijaše još u staro vrěme posvetjena bogu Perunu (Jupiteru). U Splètu ima mnogo rimskih starinah, kao na pr. podèrtine velike i lěpe palače rimskoga cara Dioklecijana (Dukljana), rodjenog Ilira; zatim dobro sačuvani hram Eskulapa, koji danas za kèrstionicu služi, i ostanci starinskoga jednoga vodovoda.

U Splětu ugledaše světlo božje mnogi znameniti muževi, kao na pr. Tomo, arcidjakon splětski, Marko Marulić, u svoje vrěme jedan od najučenijih muževah u Europi, i drugi.

Nedaleko od Splěta uz more leže razvaline někadašnjega slavnoga grada *Solina* (So—Salona), koje počeše u novije doba razkapati, da se iznesu na vidělo znamenite starine. Medju ostalimi nadjoše tu razvaline amfiteatra, ostanke od Dioklecianova vodovoda i kupališta s mozaičkim podom itd. Kad prolaziš preko tih razvalinah i nehotice zapeče ti něšto dušu, sětiv se na slavu,

bogatstvo i lěpotu, što se někoć ovdě banila, a sada osta tek pusti kamen!

Trogir (Tr.—Trau) leži na èrtiću na moru; ima 3100 žiteljah, bavećih se najviše tèrgovinom, poljodělstvom i gradjenjem brodovah. Dugi most spaja taj grad s otokom Buom. Vèrlo lěpa je u Trogiru Garanjinova bašća i knjižnica, u kojoj leži mnogo blaga za našu književnost.

U prijašnje doba bio je Trogir najtvèrdji grad u Dalmaciji, nu danas zidovi su njegovi razrušeni. Ovaj grad prepati mnogo, jer su nanj navaljivali razni neprijatelji. — Ovdě se rodi Ivan Lucić (umro 1679. godine), znameniti pověstničar dalmatinski i Augustin Gazotić, biskup zagrebački, koji je medju blažene uvèrstjen.

Omiš (Om—Almissa), varošica sa 800 stanovnikah, leži na èrtu protežućem se u more.

Kliš (K) je sada mala varošica; nad njom na bèrdu diže se tvèrdjava, o kojoj se je prije, dok nije bilo topovah, mislilo, da je nedobitna.

U rimsko doba stajao je ovdě staru Mandetrium, gdě izginu ilirska sloboda, kad je Tiberio osvojio ovaj grad, najtvèrdji za Prominom u cěloj Dalmaciji. Hèrvatski narodni kraljevi stanovahu ovdě.

Sinj (Si — Sign) lěpi varoš nedaleko turske medje. Ovdě je niža hèrvatska gimnazija, na kojoj Franjevci predavaju nauke.— U *Vèrliki* (V) ima lěkovite vode; ovamo dolazi mnogo gostovah, da se lěče. — Pod planinom Biokovom leži varoš *Makarska* (M — Macarsco) sa 1750 stanovnikah; ima glavnu učionu i dobru luku. U ostalom cěli ovaj kotar izmedju utoka rěkah Cetinje i Neretve u more zove se Primorje makarsko. U selu Bristu

u tom primorju rodi se obljubljeni hèrvatski pěsnik Andrija Kačić. — *Imoski* (I) je lěpi varošić sa 1000 stanovnikah; leži na bèrdašcu, izpod kojega se pruža prekrasno imosko polje. Ovdě se těra znatna tèrgovina, osobito s rogatom marvom u Tursku.

Opuzeno (Op — Fort Opus) město sa 800 stanovnikah, leži na neretvanskom polju.

Ova pokrajina, koja se zove Neretva, bijaše u srědnjem věku slobodna, nezavisna i najmoćnija na cěloj obali jadranskoga mora. Kad se mlětačka republika s njom zavadi, udari na nju Neretvani množinom svojih brodovah, i něgdě blizu Zadra zametne se morska bitka. Neretvani poběde, a mlětački dužd, koji je vodio svoje brodovlje, pogine u bitki. Od tog vremena moradoše Mlětci Neretvanom kroz 170 godinah plaćati harač.

Nedaleko sela *Dvarje* (D — Duare) čini Cetina veličanstven, do 100 stopah dubok vodopad.

Preděl, koji se proteže medju Klisom i Dvarjem, rěkom Cetinom i Žernovicom, zove se Poljica (Poglizza), te ima do 11.000 žiteljah. Pokrajina ova bila je sve do godine 1808. slobodna i nezavisna republika; Mlětčanom platjaše Poljica 250 for. srebra, da ju štite u potrebi i pogibelji. Narod dělio se je na tri děla, na plemiće hèrvatske i bosanske, i na neplemiće. Obćinom vladahu 12 knezovah i jedan vèrhovni knez. Svaki knez vladaše u svom selu, a kad je došao kakov važniji posao, tičući se cěle obćine, sastali su se knezovi, da věćaju s velikim knezom. Svake pako godine na dan sv. Jurja sastojao se je narod pod vedrim nebom, razděljen na tri čete, na plemiće hèrvatske, bosanske i neplemiće, da izabire nove poglavare, a ovi birahu svoga vèrhovnoga kneza.

K splětskomu okružju spadaju još i slědeći znatniji otoci:

Brač (B — Brazza), koji ima više od 13.000 sta-

novnikah, bogat je i plodan; ovdě bo ima u ozbilju ulja, vina, smokavah i drugoga južnoga voća. Vino vugava vèrlo je dobro. *Nereži* (N), bilo je někada glavno, nu sad je poněšto zapušteno město.

Hvar ili Lošinj (Lessina) plodan otok; ima tu smokavah, narančah, datuljah, mendulah, vina i izvèrstnoga ulja. Iz ružmarina pravi se ovdě mirišuća vodica. Glavno je město *Hvar* (H) sa 2200 stanovnikah i lěpom lukom.

Vis (Lissa) dosta bogati otok, koji je imao za vrěme englezkoga gospodstva do 13.000 stanovnikah; nu sad ih ima jedva 5000. Ovdě se lovi mnogo sèrdeljah. Plodi i smokvami, vinom, narančami, safranom itd. — *Vis* (V) glavno je město ovoga otoka, te ima glasovitu tvèrdjavu. Ovděšnja luka može se brojiti medju najbolje na jadranskom moru.

III. Okružje dubrovačko.

Ima 24 □ milje i 55.000 žiteljah, koji se bave ponajviše varenjem soli i pripravljanjem ulja.

Dubrovnik (D — Ragusa) ima do 5500 stanovnikah. Medju sgradami najlěpša je bivši samostan Jezuitah, u kojem je sada bolnica, zatim palača někadanje republike, cèrkva sv. Blaža itd. Tèrgovina je ovdě živahna. U Dubrovniku stoluje katolički biskup; tu postoji gimnazija, niža realka, bogoslovno sěmenište, glavna učiona i nautička škola.

U stara vremena spadalo je dubrovačko zemljište k Iliriji. God. 589. prije Isusa naseli se ovdě gèrčka naselbina i utemelji Epidaurus. Epidaurski uskoci utemeljiše sadanji Dubrovnik. Već u

9. věku poslě Isusa bio je Dubrovnik najodličniji grad u cěloj Dalmaciji. Kao gospodar jadranskoga mora bio je Dubrovnik tèrn u oku Mlětčanom, a zato su i višeputah nastojali, da mu preotmu ovo gospodstvo. Od god. 1358.—1526. stajaše Dubrovnik pod zaštitom ugarsko-hèrvatskih kraljevah. U 15. věku popne se on na višak svoje slave i moći; tada nastane mu upravo zlatno doba. Kada je pako Dalmacija pala god. 1420. pod republiku mlětačku, a Bosna i Sèrbija došla u tursku vlast, prihvate se Dubrovčani zaštite turskoga sultana, a pod njom ostadoše i u karlovačkom i požarevačkom miru. Pèrvih vremenah platjaše oni malen harač Turkom; iznosio je samo několiko stotinah cekinah; nu već god. 1453. povise ga Turci na 3000 dukatah, god. pako 1474. poskoči taj harač na 10.000, a god. 1621. naraste na 12.500 dukatah. Nu zato bijaše Dubrovčanom prosto i sasma slobodno tèrgovati po cělom turskom carstvu. Dne 6. travnja god. 1667. stigne Dubrovnik golema nesreća; potresom bo sruši se u gradu i u predgradovih sve kuće, koje su bile sazidane od kamena. Ovom nesgodom pogine preko 5000 ljudih. A da bude nesreća još veća, porodi se požar, koji je běsnio kroz několiko danah. Što nije propalo potresom i požarom, to seljaci unište iz dubrovačke okolice, koji su sve ubijali, što im se uzprotivilo. Kada je god. 1796. i 1797. francezka republika osvojila jonske otoke, dodje dubrovački senat u veliku stisku, pa bojeć se, da će Francezi obsěsti Dubrovnik, plate Dubrovčani francezkoj vladi zahtěvani 1 milijun lirah. God. 1808. pade slavna dubrovačka republika dekretom francezkoga cara Napoleona I., a god. 1809. priklopi ju isti car novoustrojenoj kraljevini Ilirskoj. God. 1814. došao je Dubrovnik pod Austriju, koja njim i dan danas vlada.

Dubrovnik može se zvati upravo kolěvkom hèrvatskoga pěsničtva, književnosti i umětnosti. Tko nepoznaje Gundulića, Palmotića, Gjorgjića, Boškovića i mnoge druge pěsnike u narodu našem glasovite, koji su se ovdě rodili i svoja upravo klasička děla ovdě pisali? — U 15. věku življaše u Dubrovniku kao i po ostalih gradovih mnogo hèrvatskih pěsnikah i spisateljah, a u 16. věku još više. Svi gotovo najglasovitiji pisci i pěsnici naroda našega satvoriše ovdě svoja děla. Pod zaštitom dubro-

vačke republike podigla se je najprije i procvala knjiga naša, i tako se razvila, da joj se mi potomci punim pravom divimo, te ponosno gledamo na druge narode, koji neimaju iz ovoga doba toli klasičnih dělah.

Captat (C — Ragusa vecchia) bio je někoč pod imenom Epidaurus glasovito město; nu danas je maleno městance. Od prijašnje njegove veličine vidi se sada ovdje samo još jedan vodovod i drugi ostanci.

Ston (S — Stagno), znamenito městance radi solinah, někoć vèrlo bogatih, dok je još Dubrovnik bio slobodan; sada su na pó propale.

Znatniji otoci dubrovačkoga okružja jesu:

Korčula (Corcola), gdě se nalaze znamenite kamenarnice, odkuda se lěpi kamen izvaža, te rabi za razne potrebe. Ovdě ima još i krasnih šumah, kakove rěsiše někoč cělu Dalmaciju, dok ih nisu Mlětci posěkli. Glavno město ovoga otoka je grad *Korčula* (K) s lěpom cèrkvom sv. Jerolima. Stanovnici bave se gradjenjem brodovah, ratarstvom i ribarijom. Ovdě se je rodio na početku 17. věka Kanavelić, plodan i valjan hèrvatski pěsnik i pisac.

Mlět (M — Moleda), kamenit otok sa 1000 žiteljah. Glavno je tu město *Babino polje* (B. p.)

IV. Okružje kotorsko.

Obsiže 11 □ miljah i broji 35.000 stanovnikah.

Glavno je město grad *Kotor* (K — Cattaro); leži na podnožju Lovčena bèrda; broji 2000 stanovnikah, koji

se bave mornarstvom i trgovinom. U Kotoru je stolica katoličkoga biskupa, tu je i glavna učiona, niža realka i nautička učiona. Znamenita je stolna cèrkva sa kapelom sv. Trifuna. Kotor těra znamenitu tèrgovinu sa susědnom Cèrnom Gorom.

Kotor napominje se već u starih Rimljanah pod imenom „Ascrivium." Do godine 1178. bijaše Kotor republika, živuća pod zaštitom sèrbskih knezovah; iste god ine dodje pod vlast gèrčkih carevah, a god. 1215. spadne opet pod sèrbsku zaštitu. Poslě propasti sèrbske dèržave dadu se Kotorani u zaštitu hèrvatsko-ugarskih kraljevah. Kasnije pristane Kotor pod stanovitimi ugovori mlětačkoj republici, pa s njom življaše u zajednici sve do onoga doba, kad su Mlětci pripali Austriji.

Budva (B — Budua), gradić na morskom zalěvu s dobrom lukom. Těra znatnu tèrgovinu. — *Risan* (R — Rizano) leži na čarobnom kotorskom zalěvu. Těra živahnu tèrgovinu s Cèrnom Gorom.

Najjužnije město u Dalmaciji je na pol podèrta kula *Bosković* (Bo — Torra di Boscović), ležeća na tromedji austrijanskoj, turskoj i cèrnogorskoj.

*

Pregled ukupne povèršine i svekolikoga broja stanovnikah u trojednoj kraljevini

A. U Hèrvatskoj:

1. Zagrebačka	županija	ima	77	četv. miljah	sa	235.626	stanovnik.
2. Varaždinska	„	„	31	„	„	150.830	„
3. Križevačka	„	„	31	„	„	80.192	„
4. Rěčka	„	„	28	„	„	89.175	„
		Ukupno	167	„	„	555.823	„

B. U Slavoniji:

5. Věrovitička	županija	ima	85	četv. miljah	sa	158.252	stanovnik.
6. Požežka	„	„	44	„	„	64.026	„
7. Srěmska	„	„	44	„	„	103.785	„
		Ukupno	173	„	„	326.063	„

C. U vojničkoj Krajini:

1. Lička	pukovnija	ima	46	četv. miljah	sa	83.512	stanovnikah.
2. Otočka	„	„	49	„	„	69.000	„
3. Ogulinska	„	„	44	„	„	78.722	„
4. Slunjska	„	„	25	„	„	65.000	„
5. Pèrva banska		„	24	„	„	66.000	„
6. Druga banska		„	24	„	„	61.457	„
7. Križevačka		„	28	„	„	62.944	„
8. Gjurgjevačka		„	36	„	„	85.724	„
9. Gradiška		„	29	„	„	57.420	„
10. Brodska		„	34	„	„	75.132	„
11. Petrovaradinska		„	54	„	„	92.525	„
		Ukupno	393	„	„	797.436	„

D. Dalmacija.

1. Zadarsko	okružje	ima	97	četv. miljah	sa	151.000	stanovnikah.
2. Splětsko	„	„	90	„	„	174.000	„
3. Dubrovačko	„	„	24	„	„	55.000	„
4. Kotorsko	„	„	11	„	„	35.000	„
		Ukupno	222	„	„	415.000	„

Ukupna povèršina Hèrvatske, Slavonije, vojničke Krajine i Dalmacije iznosi 955 četv. miljah. Na toj povèršini živi 2,094.322 stanovnikah.

Pregled i tumačenje priloženoga „Zemljovida trojedne kraljevine.“

A. Hèrvatska.

I. Zagrebačka županija.

Zagreb	Z.	Lešće	L.
Samobor	Sa.	Bosiljevo	B.
Šestine	Š.	Severin	Sv.
Medvědgrad	Mg.	Jamnica	Jam.
Rude	Ru.	Sesvete	Sesv.
Brěgana	Br.	Dugoselo	Dug.
Novi Dvori	N. D.	Sveti Ivan	Sv. I.
Velika Gorica	V. G.	Bistrica	Bi.
Lekenik	Le.	Stubica dolnja	St. d.
Sisak	S.	Slani potok	Sl. P.
Jastrebarska	Jas.	Oroslavje	O.
Karlovac	K.	Bistra	B.

II. Varaždinska županija.

Varaždin	V.	Čakovac	Č.
Varaždinske Toplice	V. T.	Nedelišće	Ne.
Kneginec	K.	Legrad	Le.
Ivanec	I.	Štridovo	Št.
Lěpoglava	L.	Dubrava	D.
Radoboj	R.	Goričan	G.
Krapina	Kr.	Kotori	K.
Krapinske toplice	K. t.	Sv. Helena	S. H.
Sutinsko	S.	Prelog	P.
Klanjac	Kl.		

III. Križevačka županija.

Križevac	Kr.	Kalnik	Ka.
Koprivnica	Ko.	Vèrbovac	V.
Ludbrěg	L.	Rasinja	R.

IV. Rěčka županija.

Rěka	R.	Grobnik	Gr.
Tèrsat	T.	Bakar	B.

Kraljevica	K.	Mèrkopalj	M.
Novi	N.	Delnice	D.
Cèrkvenica	C.	Čubar	Č.
Jelenje	J.	Fužine	F.
Vèrbovsko	V.		

B. Slavonija.

V. Vĕrovitička županija.

Osĕk	O.	Vučin	Vu.
Djakovo	Dj.	Zvečevo	Z.
Gorjani	G.	Miholjac dolnji	M. d.
Našice	N.	Valpovo	Va.
Orahovica	Or.	Petrievci	P.
Slatina	Sl.	Almaš	A.
Terezovac	T.	Dalja	D.
Vĕrovitica	Vĕ.		

VI. Požežka županija.

Požega	P.	Velika	V.
Pakrac	Pa.	Duboka	Du.
Lipik	L.	Kutjevo	K.
Daruvar	D.	Pleternica	Pl.
Cèrnik	C.		

VII. Srĕmska županija.

Stari Vukovar	St. V.	Čerević	Č.
Šarengrad	Š.	Irig	I.
Ilok	Il.	Ruma	R.

C. Vojnička Krajina.

1. Lička pukovnija.

Gospić	G.	Vrĕlo	V.
Bilaj	Bi.	Gračac	Gr.
Bag	Ba.	Sv. Petar	S. P.
Udbina	U.		

2. Otočka pukovnija.

Otočac	O.	Jablanac	J.
Senj	S.	Perušić	P.
Sv. Juraj	S. J.	Plitvička jezera	P. j.

3. Ogulinska pukovnija.

Ogulin	O.	Brinj	B.
Plaško	P.	Žutalokva	Ž.
Modruš	M.	Rakovica	R.
Jezerane	J.		

4. Slunjska pukovnija.

Slunj	S.	Rakovac	R.
Cetin	C.	Žumberg	Ž.
Klokoč	K.	Marindol	M. d.
Vojnić	V.		

5. Pèrva banska pukovnija.

Glina	G.	Lasinja	L.
Topusko	T.		

6. Druga banska pukovnija.

Petrinja	P.	Tèrgova	T.
Kostajnica	K.	Gvozdansko	G.
Dubica	D.	Zrinj	Z.
Jasenovac	J.	Novi Sisak	N. S.

7. Križevačka pukovnija.

Belovar	B.	Hercegovac	H.
Ivanić grad	I. g.	Garešnica	G.
Ivanić kloštar	I. k.	Začesan	Z.

8. Gjurgjevačka pukovnija.

Gjurgjevac	Gj.	Pitomača	P.
Dèrnje	D.	Severin	S.
Virje	V.	Peteranci	Pe.

9. Gradiška pukovnija.

Nova Gradiška	N. G.	Okućane	Ok.
Stara Gradiška	St. G.	Čaglić	Č.
Oriovac	O.	Kobaš	K.
Běla Stěna	B. St.	Kraljeva Velika	K. V.

10. Brodska pukovnija.

Vinkovci	V.	Županje	Ž.
Brod	Br.	Bošnjaci	Bo.
Velika Kopanica	V. K.	Gradište	Gr.
Babina greda	B.	Novi Mikanovci	N. M.

11. Petrovaradinska pukovnija.

Mitrovica	M.	Slankamen	Sl.
Kupinovo	K.	Karlovci dolnji	K. d.
Zemun	Z.	Petrovaradin	P.
Banovci	B.		

D. Dalmacija.

I. Zadarsko okružje.

Zadar	Z.	Knin	K.
Nin	N.	Ostrovica	Os.
Biograd	B.	Obrovac	Ob.
Vrana	V.	Novigrad	Ng.
Šibenik	Š.	Otoci:	
Skradin	Sk.	Pag	P.
Dèrniš	D.	Rab	R.

II. Splětsko okružje.

Splět	Sp.	Imoski	I.
Solin	So.	Opuzeno	Op.
Trogir	T.	Dvarje	D.
Omiš	Om.	Otoci:	
Kliš	K.		
Sinj	Si.	Brač (OB) s městom Neresi	N.
Makarska	M.	Hvar	H.
Vèrlika	V.	Vis	V.

III. Dubrovaćko okružje.

Dubrovnik	D.	Otoci:	
Ston	St.	Korčula	K.
Captat	C.	Mlět (OM) s městom Babino polje	Bp.

IV. Kotorsko okružje.

Kotor	K.	Risan	R.
Budva	B.	Bošković	Bo.

Izpravak.

Medju ostalimi manjimi uvukla se je u ovu knjigu i jedna znatnija pogrěška. — Na str. 31. ima 18. i 19. redak ozgor glasiti: „.....Ivana Zapolju, kojega *predji* se rodiše u slavonskom selu Zapolje u někadanjoj požežkoj županiji, (u današnjoj gradiškoj pukovniji) a druga Ferdinanda.“

